

קובי קבלק

שוליים של היסטוריה וזיכרון: "השלב הסופי" של השואה*

אירנה ליבמן לבית ארנובויץ' הגיעה למאוטהאוזן ב־1 במאי 1945. ככל הנראה. בריאיון שקיימתי עמה בתחילת 2003 עלו בזיכרונה רק פרטים תלושים ממחנה זה, שבו שהתה חמישה ימים מייסרים ומתישים בטרם שוחרר בידי צבא ארצות־הברית.¹ קודם שהגיעה למחנה שהיה עתיד לציין בעבורה את תום רדיפת הנאצים, שהתה ארבע שנים בגטו לודז', יום בלתי נשכח אחד באושוויץ וכמה חודשים במחנה לעבודת כפייה סמוך לפרייברג (Freiberg) שבגרמניה. לסיפור ההישרדות שלה לא היה אפוא קשר של ממש למאוטהאוזן, אבל אף שהייתה חדשה במחנה, בוודאי נראתה לכוחות השחרור חלק בלתי נפרד מן המחנה ומנוף האימים שלו.

המראות שראו חיילים סובייטים, אמריקנים ובריטים במחנות ששחררו מקבלים ביטוי בתצלומים שצילמו שם.² ליבמן זוכרת שהחייל האמריקני השני שפגשה אחז בידו מצלמה והתחיל לצלם. ברבים מן התצלומים נראו "שלדים מהלכים" וגופות עירומות "שנערמו כמו עצים להסקה".³ בעלות הברית השתמשו בתמונות המזעזעות הללו כדי

* אני מבקש להודות לזואנא דויבן, לויץ פידלר, הנק גרינספאן ורו סגל על הערותיהם המועילות לטיטוה מוקדמת של מאמר זה. תודה מיוחדת לפולינה בורודינה על עידוד והשראה שאין להם גבול.

1 ריאיון עם אירנה ליבמן, ראיין קובי קבלק, 21 בינואר 2003, *Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen*, Mauthausen Survivors Documentation Project (MSDP), OH/ZP1/291 (הארכיון של אתר הזיכרון מאוטהאוזן).

2 על אף כמה נקודות דמיון, התמונות שראו החילות הסובייטיים כששחררו את מיידנק ואושוויץ היו פעמים רבות שונות מן התמונות שראו בעלי בריתם מן המערב. סגל הס"ס במחנות ההשמדה בפולין היטיב להיפטר מן הראיות למה שהתרחש בהם, והיו פחות תצלומים של המוני שלדים מהלכים וערמות של גופות ויותר תצלומים של שרידי גופות (למשל עצמות, גופות שהוצאו מקברי אחים, ערמות של משקפיים ונעליים וכדומה). Janina Struk, *Photographing the Holocaust: Interpretations of the Evidence*, London: I.B. Tauris (2003), pp. 124-149; David Shneer, *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press (2011).

3 Robert H. Abzug, *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps*, New York: Oxford University Press (1985); Dan Stone, *The Liberation of the Camps: The End of the Holocaust and Its Aftermath*, New Haven: Yale University Press (2015).

לעמת את אזרחי גרמניה עם זוועות השלטון הנאצי,⁴ והנרטיב החזותי שנוצר בתוך כך נעשה מאז איקוני.⁵ תיאורים של ערמות גופות מופיעים בעדויות רבות של החיילים המשחררים, בסרטי תעודה שהוקרנו במשפטים שנערכו לאחר המלחמה ובתערוכות שיוחדו לשואה. תצלומים אלו, שעוררו כידוע תגובות רגשיות עזות גם אצל מי שלא ראו כמו עיניהם את מראות השואה עצמה,⁶ נעשו מסמנים רבי עוצמה של זוועות הנאצים, כפי שעולה בבירור מהחזות בדיוניות (fictional) של השואה כדוגמת "החיים יפים" של רוברטו בניני, ואף חדרו לעולם הדימויים של סרטי האימה.⁷

ואולם תמונות מהרידות אלו, שקשורות בדעתנו בקשר הדוק לאכזריותם של הנאצים ולשואה, היו חדשות לא רק למשחררים אלא גם למקצת האסירים המשחררים. אירנה ליבמן נזכרה ברושם העז שעשו עליה המראות שהייתה עדה להם בהגיעה למחנה: "כשהגענו לצריף ראיתי בפעם הראשונה ערמות של גוויות אחת על השנייה". תמונות אלו אכן היו "חדשות", שכן היו תוצר של הודשי המלחמה האחרונים. במחנות שבתחומי הרייך, כגון דכאו, בוכנוולד, ברגן-בלזן, מאוטהאוזן ומחנות המשנה הרבים שלהם, לא היו עד אז אלא יהודים מעטים יחסית, אבל כשהחל מנגנון הטרור של הנאצים לקרוס, הם התמלאו אסירים יהודים שפוננו ממחנות המוות וממחנות העבודה במזרח אירופה, והצפיפות בהם גברה מאוד.⁸ בעקבות זאת, בשל הריבוי הניכר במספר המתים ומאחר

4 Cornelia Brink, *Ikonen der Vernichtung: Öffentlicher Gebrauch von Fotografien aus nationalsozialistischen Konzentrationslagern nach 1945*, Berlin: Akademie Verlag (1998), pp. 23-99; Habbo Knoch, *Die Tat als Bild: Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur*, Hamburg: Hamburger Edition (2001), pp. 123-156

5 לפעמים חייבה יצירתו של הנרטיב הזה סידור מחדש של הראיות: "ערמות הגופות על העגלות לא היו תמיד אלו שהשאר הס"ס. אחד התצלומים הידועים ביותר של בוכנוולד - עגלה עמוסה לעייפה בגופות כחשות - השתייך לתערוכה בהקמה. כיוון שהגופות נרקבו והתפוררו, כל כמה ימים החליפו החיילים האמריקנים את הגופות הישנות בגופות חדשות יותר ושחזרו את הערמה בשביל הסיורים שכפו על האזרחים הגרמנים". Cora Sol, *Capturing the German Eye: American Visual Propaganda in Occupied Germany*, Chicago: University of Chicago Press (2009), p. 31

6 Marianne Hirsch, "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory", *The Yale Journal of Criticism* 14, 1 (2001), pp. 5-37

7 Aaron Kerner, *Film and the Holocaust: New Perspectives on Dramas, Documentaries, and Experimental Films*, New York: Continuum (2011), pp. 167-168

8 "רק אז, בשלב האחרון של המלחמה, נעשו גברים ונשים יהודים נוכחות עיקרית בכלל מערכת מחנות הריכוז. בשלבים מוקדמים יותר של המלחמה נכלאו רק יהודים מעטים במחנות בלבה של גרמניה". Nikolaus Wachsmann, "The Dynamics of Destruction: The Development of the Concentration Camps 1933-1945", in: Jane Caplan and Nikolaus Wachsmann (eds.), *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London: Routledge (2010), pp. 17-43, on p. 34

ששרפת הגופות בכמה מחנות פסקה בשלהי 1944, נערמו הגופות ונקברו בחופזה בקברי אחים, וכך נוצר הנוף שפגשו המשחררים.

חנה ארנדט הייתה מן הראשונות שהדגישו:

כל התמונות ממחנות הריכוז עלולות להטעות, כאשר הן מראות את המחנות בשלביהם האחרונים, ברגע שחיילי בעלות הברית נכנסים לתוכם. [...] מה שעורר יותר מכל את חמתם של חיילי בעלות הברית, ומה שמקנה לסרטים אלה את ממד הזוועה – כלומר, המראה של שלדי האדם – לא היה אופייני כלל למחנות הריכוז הגרמניים. ההשמדה בוצעה בשיטתיות באמצעות גז, לא הרעבה.¹⁰

דומה שלא רק הייצוגים החזותיים התמקדו בשנה האחרונה של רדיפת הנאצים, אלא גם מספר רב יחסית של עדויות ניצולים, בעל־פה ובכתב, שכן מוסריהן הצליחו לשרוד כיוון שגורשו בשלב מאוחר של המלחמה. "למזלי הטוב", כתב פרימו לוי למשל בהקדמה לממאר הנודע שלו על אושוויץ, "גורשתי לאושוויץ רק ב־1944".¹¹ בדומה לתצלומים שצולמו עם השחרור מן המחנות, גם רשמיו המשפיעים של לוי היו תוצר של החודשים האחרונים של המלחמה, אף שמקובל לחשוב שהם מספקים תובנות עמוקות בכל הנוגע לאושוויץ ולשואה ככלל.

"השלב הסופי" נחשב אפוא מקור מועדף לתיאורי השואה. ואולם בגלל הדומיננטיות של תצלומים ושל טקסטים מתקופה זו המאפיינים הייחודיים שלו מיטשטשים לעתים קרובות. מה היה "השלב הסופי של השואה"? האם היו לו גבולות ברורים ומוגדרים? מהי הזיקה שלו לשלבים אחרים, מוקדמים יותר, של השואה? האם אנשים מייחסים לשלב זה משמעויות מסוימות? כדי להשיב על שאלות אלו יבחן המאמר את המתח שבין נוכחותו של "השלב הסופי" בייצוגים מגוונים של השואה ובין היעדרו מהם. כנקודת מוצא לעיוני אאמץ את ההגדרה המקובלת של שלב זה – מסתיו 1944 עד כניעת גרמניה ב־8 וב־9 במאי 1945. בתקופה זו פתחה המדינה הנאצית במבצע הגדול האחרון של השמדה המונית (בייחוד של היהודים בהונגריה), מחנות המוות נכנסו לשלב של פירוק ופינוי, ומערכת המחנות כולה אורגנה מחדש. עם התקדמות בעלות הברית אל עבר גבולות גרמניה שיגר הס"ס אסירים יהודים ולא־יהודים ללב הרייך וגרר אותם בצעדות מוות

9 שרפת הגופות פסקה בדכאו למשל. ראו: Harold Marcuse, *Legacies of Dachau: The Uses and Abuses of a Concentration Camp, 1933-2001*, Cambridge: Cambridge University Press (2001), pp. 47-55.

10 חנה ארנדט, יסודות הטוטליטריות (תרגום: עדית זרטל), תל אביב: הקיבוץ המאוחד (2010), עמ' 656, הערה 139.

11 Primo Levi, *Survival in Auschwitz and The Reawakening: Two Memoirs* (trans.: Stuart Woolf), New York: Summit Books (1986), p. 9.

לאורכה ולרוחבה של הארץ. במעשים אלו חשף לפני הציבור בגרמניה את הזוועה של פשעי הנאצים. אותם היסטוריונים שאינם מתעלמים לגמרי מן "השלב הסופי" נוטים לבסס את שחזורו על המדיניות הנאצית ולא על חוויותיהם של הנרדפים, ולרוב הם מתמקדים במחנות, שהם מושא ברור לניתוח. לכן הם מייחדים תשומת לב מועטה, אם בכלל, ליהודים שסבלו ושרדו במקומות אחרים. כאן, לעומת זה, אני בוחן גם חוויות של יהודים שהסתתרו, חיו חיי נישואים שהקנו להם זכויות יתר או נלחמו – בין שהיו פרטיזנים ובין שהיו חיילים בצבאות בעלות הברית. גם יהודים אלו המתינו לתום המלחמה, וכפי שנראה, לעתים קרובות הם חוו את "השלב הסופי" בדרך מסוימת ושונה. אני מבקש לבחון סוגיות שנוגעות לשחזור ההיסטורי של השואה. אבל כיוון שאנשים ניגשים לעבר ומבינים אותו באמצעות מגוון של תיאורים ושל מקורות, הניתוח שלי אינו מוגבל לכתיבה ההיסטוריוגרפית במובן הצר של המילה. עם הייצוגים שאני בוחן נמנים עדויות בעל-פה ובכתב ופרסומים של היסטוריונים מקצועיים, וגם תיאורים ספרותיים וקולנועיים שנכתבו או הופקו בזמנים שונים ובמקומות שונים. מגוון התיאורים פותח צוהר לנקודות מבט שונות על השואה ככלל ועל "השלב הסופי" בפרט, לחוויות שונות שלה ולגורמים הביוגרפיים, הסוציו-פוליטיים והתרבותיים שעיצבו אותן. תיאורים אלו אף מורים על הדרכים השונות לדמיין את "השלב הסופי" ולהגות בזיכרון ה"נכון" של השואה. בגלל המספר העצום והמגוון הרחב של עדויות זמינות ושל תיאורים מדעיים ובדיוניים אינני יכול לתת תשובות מקיפות לשאלות שהועלו; גם אינני יכול לייחד תשומת לב מדוקדקת ומדויקת לתנאים הספציפיים שבהם נוצר כל תיאור. מאמר זה מבקש אפוא לבחון כמה מגמות בלבד, כדי לחשוב על ההיסטוריה והזיכרון של "השלב הסופי", על "מקומו" ועל אופן הופעתו בתיאורים של השואה, ולהרהר בקווי העלילה האפשריים שיהיה אפשר להסיק ממבט מקרוב בשלב זה.

החלק הראשון יצביע על ההיעדר היחסי או המוחלט של "השלב הסופי" מן הספרות הבדיונית על השואה ומן המחקרים ההיסטוריים עליה. החלק השני יציע לראות בשלב זה שוליים ויפרט את התובנות שמהלך כזה יכול להצמיח. בשני החלקים הבאים יוצגו נקודות מבט חדשות שעולות מעיון מדוקדק בשוליים אלו בעדויות הניצולים.

היעדר

היעדרו של "השלב הסופי" מנרטיבים על השואה מהדהד בברור בכמה יצירות בדיוניות. בסרט האמריקני "התנגדות" (Defiance), בבימויו של אדוארד זוויק, יש דוגמה רבת עוצמה. הסרט מביא את סיפורם האמתי של האחים היהודים לבית ביילסקי, שהוריהם נרצחו בידי תומכי הנאצים בני המקום לאחר פלישת הגרמנים לבלרוס בשנת 1941. האחים נקמו את מות הוריהם והסתתרו ביער, ושם הצטרפו אליהם עוד יהודים שנמלטו מן הנאצים. הסרט עוקב אחר האחים בזמן שהם מפקדים על הקבוצה בסדרה של פעולות

צבאיות נגד הכובשים הגרמנים, ובו בזמן בוחן את היחסים הפנימיים בקהילה שהולכת ומתהווה ביער.

עד סוף המלחמה סיפקה הקבוצה של האחים ביילסקי מקלט למספר רב של יהודים, ועל-פי כותרות הסיום של הסרט אלף ומאתיים מהם שרדו. הסרט עצמו, על כל פנים, אינו מגיע עד סוף המלחמה. בחלקה האחרון של עלילת "התנגדות" מתואר הפינוי החפוז של המחנה שביער לאחר חשיפתו. הקבוצה יוצאת למסע יום אחד לפני חג הפסח. במסע זה, כמו ביציאת מצרים בהגדה של פסח, היהודים המותשים חוצים מקווה מים ומוצאים להם מקלט חדש. שיא המסע הוא קרב הרואי מוצלח נגד יחידה גרמנית חזקה, ובסופו חוזר ומצטרף לקבוצה זוסיא, אחד האחים, שעזב את הקבוצה קודם לכן. ואז לפתע פתאום הסרט מסתיים, ועל המסך מופיעות כתוביות שמיידיעות את הצופים: "הם חיו ביער עוד שנתיים", בנו בית ספר, בית חולים וגן ילדים, ורובם שרדו. "התנגדות" נפסק פָּרָגֵע שמיצג גאולה (בהתבסס על סיפור פסח ועל שילוב של יסודות מומצאים ופרטים אמתיים של הסיפור ההיסטורי¹²); רגע שבו חוזר ונוצר קשר משפחתי בין האחים, ובעקבות המסע מתהווה קהילה. הסרט מבקש אפוא לספק לצופים הרגשה של סיגור, ש"מתרחש כשהדמויות פותרות את כל הקשיים שהעמיד הסיפור".¹³ אבל כאן הושג הסיגור על-ידי "דילוג" על השנתיים האחרונות של חייהם ביער.

"התנגדות" אינו מספק לנו אפילו מבט חטוף ב"שלב הסופי" של השואה. אבל ה"קפיצה" הנרטיבית שלו אינה יוצאת דופן בסיפורים בדיוניים, שפעמים רבות מתחילים ומסתיימים ברגעים שסוטים מן המסגרת הכללית של המאורעות ההיסטוריים. תיאורים בדיוניים, בהגיון העלילתי הפנימי שלהם ובניסיונם להביא לידי סיגור מסוג כלשהו, עסקו בהיבטים שונים למדי של השואה ועקבו אחר חייהן של דמויות מגוונות – אמיתיות ובוטיות. פעמים רבות ביססו מחבריהם בתוך כך תיקוף (periodization) שנקודות הסיום שלו אינן תואמות בהכרח את סופה של מלחמת העולם השנייה ואת סיום הרדיפה הנאצית.

שלא כמו "התנגדות", שמציע לצופים סוף טוב, נקודות הסיום של נרטיבים רבים אחרים שענינם השואה הן טרגיות, וייצוג השואה בהם מלודרמטי. מותן של דמויות יהודיות בסיפורת הבדיונית על השואה נועד ליצור הרגשה של סופיות (סיגור מסוג מסוים) בשיא המעורבות הרגשית של הצופים והודהותם עם הגיבורים.¹⁴ יצירות אלו

12 למציאות ההיסטורית של קבוצת האחים ביילסקי ראו: נחמה טק, משפחת אנשי היער: יחידת הפרטיזנים של ביילסקי (תרגום: אופירה רהט), ירושלים: יד ושם (1997).

13 Noël Carroll, "Narrative Closure", *Philosophical Studies* 135 (2007), pp. 1-15, on p. 7

14 דוגמה מוקדמת נודעת לנרטיב מלודרמטי כזה היא הגרסה האמריקנית ליומנה של אנה פרנק. על השפעתן של

פרשנויות אמריקניות של השואה על יצירת תיאורים מלודרמטיים ואוניברסליסטיים של מאורע זה ראו: Alvin H. Rosenfeld, "The Americanization of the Holocaust", in: Alvin H. Rosenfeld (ed.), *Thinking*

אמורות לעורר בנו אהדה לגורלם של קורבנות השואה ולעודד צופים להפיק מהם לקחים מוסריים ולעתים אף פוליטיים. ביצירות רבות, ובהן סרטים ידועים כמו הסרט המזרח-גרמני "כוכבים" (במאי: קונרד וולף, 1959), הסרט הצ'כוסלובקי "חנות ברחוב הראשי" (במאי: יאן קדר, 1965), הסרט האיטלקי "הגן של פינצי קונטיני" (במאי: ויטוריו דה סיקה, 1970), הסרט הצרפתי "להתראות ילדים" (במאי: לואי מאל, 1987) והקו-פרודוקציה האירופית "רכבת החיים" (במאי: ראדו מיכאילאנו, 1998), אין התאמה בין הסוף הרע לסוף המלחמה.¹⁵ כדי לתת לצופים מושג על האימה, הבידוד והמחסור שידעו הקורבנות מתארים הסרטים הללו, וכן יצירות ספרות כגון "הצעף" מאת סינתיה אוזיק והסיפורים הקצרים של אידה פינק, את אסונם האישי של הנרדפים, רבים מהם ילדים.¹⁶ האוריינטציה הטרגית והמלודרמטית¹⁷ של יצירות בדיוניות רבות על השואה מאלצת פעמים רבות את המחברים לחשוף את נמעניהם לרגעים של אכזריות נאצית קיצונית, כדי לקרב אותם למה שהמחברים תופסים כמהותה של השואה. בדרך זו הם מעמתים קהל מן התקופה שלאחר המלחמה עם הצדדים האפלים של המודרניות ושל האנושות. לכן הם נוטים להשתמש בדימויים איקוניים של השואה (למשל בטלאים צהובים, קרונות בקר, כותנות פסים, השער של אושוויץ וכדומה) ולמקם את העלילה בשיא הרדיפה הנאצית הן מבחינת הזמן (1941-1944) הן מבחינת המקום (התמקדות ב"חויית המחנה" ובייחוד באושוויץ). אחרים מעמתים את הנמענים שלהם עם תיאורים מקיפים יותר של מחנות המוות ואפילו מציצים לתוך תאי הגזים. בכך הם מנסים לספק את המשיכה העזה שתיאורים ממין זה נוטים לעורר בקוראים ובצופים ומותחים את גבולות הדמיון שלהם עד מחוזות הבלתי נתפס.¹⁸

about the Holocaust after Half a Century, Bloomington: Indiana University Press (1997), pp. 119-150.

15 את הדפוס הזה אפשר למצוא גם ברומן האוקראיני "באבי יאר" (אנטולי קוונצוב, 1966) ובסרט הרוסי "צא וראה" (במאי: אלם קלימוב, 1985), אשר אינם מתמקדים אך ורק בסבלם ובמותם של היהודים, אלא כוללים את גורלם של היהודים באסונה של אוכלוסיית המקום.

16 לשימוש בילדים בספרות השואה כדי לייצג את האסון האנושי של המאורע בכללותו ראו: איריס מילנר, הנרטיבים של ספרות השואה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד (2008), עמ' 96-113.

17 בעשורים הראשונים לאחר המלחמה נטו ייצוגי השואה להדגיש את גורלן של דמויות הרואיות שמתו מוות טרגי בשעה שהתנגדו לנאצים ושמרו על כבודן העצמי. אף-על-פי שגם היום אפשר למצוא מפעם לפעם תיאורים מנחמים כאלה, ב"עידן העד" שלנו (אנט ויוויורקה [Wieviorka]) ניכרת תזוזה מן הטרגי למלודרמטי, שמכוננת סמכות ומוסריות. ראו: Amos Goldberg, "The Victim's Voice and Melodramatic Aesthetics in: History", *History and Theory* 48, 3 (2009), pp. 220-237.

18 עם היצירות שנכנסו לתאי הגזים נמנים הרומן של ג'ון בוין משנת 2006, "הנער בפיג'מת הפסים" (*The Boy in the Striped Pajamas*), ועיבודו הקולנועי מ-2008 (במאי: מרק הרמן), וגם הנובלה של ג'יין יולן משנת 1988, "חשבון השטן" (*The Devil's Arithmetic*), וסרט הטלוויזיה המבוסס עליה (במאי: דונה דייץ, 1999). על "חשבון השטן" ראו: Carol A. Senf, "*The Devil's Arithmetic* and Time Travel: Truth and

מבט דומה ב"לב המאפליה" של השואה אפשר למצוא בתיאורים ספרותיים וקולנועיים של המשפטים שנערכו לאחר המלחמה. תיאורים אלו מושפעים מן השיח הציבורי בעניין האחריות המשפטית וממִשְׁלֵי מוסר שעוסקים בשאלות של חטא ועונש, שרווחו בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים.¹⁹ עשר שנים אחר כך נתנו משפט אייכמן ומשפטי אושוויץ השראה ליצירות כמו המחזות "ממלא המקום" (רולף הוכהוט, 1963) ו"החקירה" (פטר וייס, 1965), ששימשו כלים לביקורת חברתית ופוליטית במחלוקות פנימיות בגרמניה.²⁰

החיפוש אחר "מהותה" ו"שיאה" של השואה משקף אפוא מה שרבים רואים בו אתגר מוסרי בסיסי לטבע האנושות המודרנית, וחושף עניין בלתי פוסק בפרטי אתגר זה ובלקחים שאפשר להפיק ממנו. מה שמעסיק קהלים ועושה חלקים אלו של השואה ושל מלחמת העולם השנייה למעניינים ביותר הוא שהם בולטים על רקע העולם השגרת, המובן מאליו של חיי היומיום.²¹ בגלל העניין או המשיכה שהם מעוררים מתרחקת לעתים קרובות העלילה מן "השלב הסופי", הכאוטי יותר, שנראה למחברים – לפחות במובלע – כעומד בשוליו של "הסיפור העיקרי".²²

Memory", in: Judith B. Kerman and John Edgar Browning (eds.), *The Fantastic in Holocaust Literature and Film: Critical Perspectives*, Jefferson, NC: McFarland and Company (2015), pp. 137-148.

19 זו הייתה תמה חוזרת בתיאורים אמריקניים מוקדמים של רדיפת היהודים ובסרטו של סטנלי קריימר, "משפטי נירנברג" (1961). ראו: Lawrence Baron, "Trial by Audience: Bringing Nazi War Criminals to Justice in Hollywood Films, 1944-59", in: David Cesarani and Eric J. Sundquist (eds.), *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London: Routledge (2012), pp. 152-169.

20 אפשר למצוא נושא זה גם בסרטים שנעשו בשנות השישים במזרח גרמניה ובמערב גרמניה, כגון סרטו של יואכים הסלר, "כרוניקה של רצח" (מזרח גרמניה, 1965), וסרטו של אלכסנדר קלוגה, "פרדה מאתמול" (מערב גרמניה, 1966).

21 כשהדברים אמורים בתיאוריה, מה שעושה תיאוריות מסוימות מעניינות יותר הוא ההכחשה של אמיתות ישנות או ידע ישן והתקפה על מה שמוכר או מה שנראה מובן מאליו. ראו: Murray S. Davis, "That's Interesting: Towards a Phenomenology of Sociology and a Sociology of Phenomenology", *Philosophy of the Social Sciences* 1, 4 (1971), pp. 309-344. ראו להוסיף שהתקפה מוסרית יסודית עשויה להוליך לדחייה של נושאים ופרטים מסוימים ולניסיונות, מדעת או שלא מדעת, לשכוח אותם. ואולם אפילו אז טמון לבה של דחייה כזאת בהנחה שמידע מאתגר כזה יהיה מעניין מדי ולכן מאיים באופן כלשהו.

22 תמונות מעטות של תקופת הרדיפה האחרונה מופיעות ביצירות ספרותיות וקולנועיות שעלילותיהן מתרחשות בשנים שלאחר המלחמה. ספרו של יורם קניוק, "אדם בן כלב" (וכן העיבוד הקולנועי שלו משנת 2008, Adam Resurrected, בבימויו של פול שרדר) והסרט "המשכונאי" (במאי: סידני לומט, 1964), נוקטים אמצעים כגון הבזק לעבר (פלשבק) והיזכרות כדי לדון בסיבות ל"חיים הפגומים" של הניצולים ולפוסט-טראומה שלקו בה. סצנות ותמונות רטרופסקטיביות אלו נוטות להתמקד ב"שיא" הרדיפה, ובייחוד בתקופת הכליאה במחנות, אבל מקצות עוסקות גם בתקופה האחרונה של הרדיפה ובייחוד בשחרור. אבל כיוון שתמונות אלו חוקרות את השואה ומוראותיה כדי להמחיש את הפוסט-טראומה, מדובר פעמים רבות בתמונות מקריות, וזמן התרחשות אינו

מגמה זו אינה מוגבלת ליצירות בדיוניות בלבד. גם בפרסומים של היסטוריונים מקצועיים אפשר למצוא "קפיצה" נרטיבית דומה והעמדה של "השלב הסופי" בשוליים. כתיבה היסטורית, על-פי הגדרתה, אינה מחייבת סיגור מן הסוג הקיים בכתיבה הבדיונית, שכן "כתיבה של היסטוריה, אף שהיא מסיקה מסקנות ומגיעה לסוף [...] נעה קדימה באמצעות ההבנה המובלעת שהדברים לא הגיעו לכלל סיום, שהסיפור לא נגמר ולעולם לא יהיה אפשר להשלימו, שכן פריט מידע חדש כלשהו עלול לשנות את התיאור כפי שנמסר".²³ אף-על-פי-כן, היסטוריונים מנסים לתת לקוראים את ההרגשה שהתיאורים שלהם אכן ענו על השאלות המרכזיות בעניין התופעה ההיסטורית הנחקרת. השאלות שהיסטוריונים מעלים מבטאות את מה שנראה להם "הסיפור העיקרי", ובניסוחו הקולע של דן דינר: "השאלה ההיסטוריוגרפית האינטואיטיבית המכוונת לנציגוּל־סוציאליזם איננה 'מה באמת קרה' אלא 'איך זה היה אפשרי'".²⁴ אין פירוש הדבר, כמובן, שכל המחקרים ההיסטוריים על הנאציזם והשואה, או אפילו רובם, נדרשים במפורש לשאלה השנייה; תחומי העניין ההולכים ורבים של היסטוריונים של השואה בעשורים האחרונים מעידים על מגוון השאלות הנשאלות. אף-על-פי-כן, דומה שהשאלה "איך הנאציזם היה אפשרי" עדיין מניעה היסטוריונים ליצור בתיאוריהם שתיקות,²⁵ לייחד הרבה יותר תשומת לב לסיבותיה ולמקורותיה של השואה ולעניין בראש ובראשונה בנקודת ההתחלה של המאורע; שנית ב"שיאו" וב"מהותו"; ולבסוף, בעת האחרונה, גם ברושם שטבע ובזכרו.²⁶

תופעות היסטוריות שהתרחשו בין מה שנחשב לשיא השואה, מצד אחד, ובין החודשים הראשונים לאחר המלחמה, מן הצד האחר, נעדרות פעמים רבות משחזורם היסטוריים או נדחקות לשולי הנרטיב. או, אם ננקוט מטפורה אחרת – אם מאורע

מצוין. על "הבזקים פוסט־טראומטיים לעבר" ראו: Joshua Hirsch, *Afterimage: Film, Trauma, and the Holocaust*, Philadelphia: Temple University Press (2004), pp. 86-110.

23 ההדגשה במקור. Carolyn Steedman, *Dust: The Archive and Cultural History*, Manchester: Manchester University Press (2001), p. 147.

24 Dan Diner, *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust*, Berkeley: University of California Press (2000), p. 169.

25 כל מאורע היסטורי (ואחת היא איך מגדירים את גבולותיו) משותף כשמקצת הרכיבים המכוננים אותו חסרים. תמיד משמיטים דבר אחד ומתעדים דבר אחר". ההיסטוריוגרפיה של השואה אינה ייחודית מבחינה זו ואותה תופעה בסיסית ניכרת גם ביצירות בדיוניות. ראו: Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon Press (1995), p. 49.

26 התמקדותה של ההיסטוריוגרפיה במקורות השואה וב"מהותה" ניכרת במחקרים שדנים בויקה שבין תיקופו של מאורע זה ובין ההסבר שלו והפרשנות שלו. ראו: Dan Michman, "'The Holocaust' in the Eyes of Historians: The Problem of Conceptualization, Periodization, and Explanation", *Modern Judaism* 15, 3 (1995), pp. 233-264; Alon Confino, *Foundational Pasts: The Holocaust as Historical Understanding*, New York: Cambridge University Press (2012), pp. 67-82.

מוגדר "דבר מחריד, חריג, שנראה כאילו קרה לפתע פתאום והוא מפריע לזרימה הרגילה של הדברים"²⁷ ו"בולט כנגד רקע של אחדות",²⁸ או "הפתרון הסופי" מאפיל על "השלב הסופי". ספרו רבי-ההשפעה של ראול הילברג, "חורבן יהודי אירופה" (שפורסם לראשונה ב-1961), הוא דוגמה מצוינת.²⁹ ספרו של הילברג מבקש לשחזר את "מבנה ההשמדה" ואת שלביו השונים ומתמקד במנגנון הנאצי ובהקצנתו ההדרגתית, שהגיעה לשיאה בהשמדה המונית. הילברג, בהתאם למבנה הספר ולתכליתו, מזכיר רק פעמים אחדות את "השלב הסופי", בסוף הפרק על מרכזי ההשמדה, בסעיף קצר שכותרתו "חיסול מחנות ההשמדה וסופו של תהליך ההשמדה". את הפרקים שאחריו אין הוא כופף עוד לאותה חלוקה כרונולוגית ומבנית, והם מכילים הרהורים תמטיים על פושעים וקורבנות ומתארים את התוצאות שהיו לשואה בתקופה שלאחר המלחמה. בדרך זו לא נחשב "השלב הסופי" שלב נפרד ומובחן של השואה, אלא מתואר כפרפורי הגסיסה של תהליך ההשמדה ונזכר רק בהקשר של המחנות. אין רואים בו חלק אינטגרלי מסיפור השואה, אלא לכל היותר אפילוג. מה שמניע את הסיפור הזה הוא התפתחות מהפליה לרצח המוני מתועש במרכזי הרג, וברגע שנפסק הרצח הזה באוקטובר 1944, יש מין "זמן ריק" ופער נרטיבי בין אותו תאריך ובין כניעתה של גרמניה במאי 1945.³⁰

השנה האחרונה של מלחמת העולם השנייה היא אתגר להיסטוריון, שכן היא כוללת תופעות שונות מאוד שקשה להגדירן באמצעות מסמן אחד. מובן שריבוי של התרחשויות סימולטניות בזירות שונות איננו ייחודי לשנה האחרונה של המלחמה: "התופעה המכונה בפנינו השואה הייתה לאמתו של דבר מספר רב של מאורעות נפרדים שהתלכדו מכוח העובדה שהתרחשו בגלל המנייה הנאצית להרוג את כל יהודי אירופה".³¹ אבל היסטוריונים מתמודדים כמדומה עם קשיים גדולים יותר כשהם מנסים ליצור מסגרת סיפורית קוהרנטית לתקופה הזאת. דומה שאין הם בטוחים, למשל, אם את השמדת יהודי הונגריה בשנת 1944 ("הקורבנות האחרונים של הנאצים")³² יש לשייך (מבחינה

Slavoj Žižek, *Event: A Philosophical Journey through a Concept*, Brooklyn: Mellville House 27
(2014), p. 4.

Paul Veyne, *Writing History: Essay on Epistemology* (trans. Mina Moore-Rinoluceri), 28
Middletown: Wesleyan University Press (1984), p. 5.

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York: Holmes & Meier (1985) 29

הרעיון ש"השלב הסופי" הוא "זמן ריק" שאינו מחייב תשומת לב מפורטת מהדהד בעוצמה בספרו התמציתי של 30
וולפגנג בנץ על השואה. הפרק האחרון בספר, "רצח המוני מתועש במחנות השמדה, 1942-1944", קובע בסופה

של השואה הוא סוף תהליך ההשמדה באושוויץ ואינו ממשיך הלאה. Wolfgang Benz, *The Holocaust: A German Historian Examines the Genocide* (trans.: Jane Sydenham-Kwiet), New York: 31
Columbia University Press (1999).

Dan Stone, *Histories of the Holocaust*, New York: Oxford University Press (2011), p. 15 31

Randolph L. Braham and Scott Miller (eds.), *The Nazis' Last Victims: The Holocaust in 32
Hungary*, Detroit: Wayne State University Press (1998).

כרונולוגית) ל"שלב הסופי", ומכאן לאפילוג, או לכלול אותה (מבחינה תמטית) ב"סיפור העיקרי" על הרצח ההמוני המתועש. השוואה בין שני חיבורים קלאסיים מדגימה את הדילמה הזאת. בחיבורה על תולדות השואה, בפרק שכותרתו (במהדורה העברית) "לקראת הסוף", עוסקת לני יחיל בסוגיות כגון רצח יהודי הונגריה, "חיסול הגיטאות האחרונים במזרח אירופה", גורל היהודים בסלובקיה ובטרווינשטט, צעדות המוות ופינוי המחנות.³³ אסופת המאמרים מרובת הכרכים של מיכאל מארוס, לעומת זה, מסתיימת בכרך על "סוף השואה", שכולל בתוכו נושאים כגון צעדות המוות והשחרור, המדיניות בעניין פשעי המלחמה והמשפטים שנערכו לאחר המלחמה, עמדות בעלות הברית כלפי השמדת יהדות הונגריה (בלי פרטים על ההשמדה עצמה), מיני משא ומתן עם הנאצים על כופר וגם "אפשרויות הצלה נוספות".³⁴ שני הספרים האלה אינם מפתחים מסגרת ברורה ומשביעת רצון לדיון ב"שלב הסופי" ומציגים אסופה של "פריטים" שאינם קשורים זה לזה – נושאים שהמחברים ביקשו לכלול בספרם, אבל לא ידעו תחת איזו כותרת. ניסיונות עדכניים יותר לכתוב חיבורים מקיפים על תולדות השואה לא היו מוצלחים יותר.³⁵

שוליים

הקושי להחליט בבירור אילו יסודות ואילו תופעות ראויים להיכלל ב"שלב הסופי" ואיזה שם ייטיב לבטא את היבטיו השונים, מעיד על קיומם של שוליים ב"סיפור העיקרי" המקובל על אודות השואה. אני מציע לראות ב"שלב הסופי" – הן במאורע עצמו הן בביטוי ובנרטיבים שלו – שוליים של העלילות המוכרות של השואה. תפיסה זו מורה על נראותה המוגבלת של "השלב הסופי" ביצירות בדיוניות רבות ואף בפרסומים של היסטוריונים מקצועיים. שוליים או קצוות קובעים מהו המרכז של דבר או סיפור דווקא מכוחה של האי-נראות היחסית שלהם; הם מקיפים אותו ולכן קובעים את מקומו

33 לני יחיל, השואה: גורל יהודי אירופה 1932-1945, ירושלים: שוקן (1987).

34 Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, vol. 9: *The End of the Holocaust*, Westport: Meckler (1989).

35 דוריס ברגן כוללת תופעות מחודשה האחרונים של המלחמה בפרק שכותרתו "פרפורי הגסיסה של הרייך השלישי"; פטר לונגריך מדבר על "סופה של השואה", אבל בדומה להילברג משחזר בעיקר את פינוי המחנות ואת צעדות המוות; ושאל פרידלנדר, שמחלק בזהירות את רדיפת היהודים לשלבים ולשלבי משנה, מתאר את "השלב הסופי" במונחים כרונולוגיים טהורים בלי לקרוא לו בשם. ראו: Doris Bergen, *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*, Lanham: Rowman & Littlefield (2009); Peter Longerich, *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews*, Oxford: Oxford University Press (2010); Saul Friedländer, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945*, New York: Harper Collins Publishers (2007) ושאל פרידלנדר, שנות ההשמדה, 1939-1945, גרמניה הנאצית והיהודים [תרגום: יוסי מילוא], תל אביב: עם עובד [2009].

ותוחמים אותו, וגם מקומם שלהם נקבע ומוגדר ביחס לאותו מרכז. הקו שמפריד בין המרכז לשוליים או בין מאורעות לקצותיהם לעתים קרובות מטושטש, שכן אי-אפשר לזהות במדויק ולהגדיר בבירור את מקומו היחסי בדרך שתהיה מוסכמת על כולם.³⁶ לכן יש לראות ב"שלב הסופי" שוליים שמסייעים להגדיר את גבולות השואה (במובן של מאורע), אף שקווי המתאר של שלב זה עצמו אינם ברורים.

קווי המתאר המטושטשים של "השלב הסופי" ניכרים גם כשמשווים בין המחקרים המנסים להגדיר את השלב הזה עצמו. היקף המחקר העוסק בשנה האחרונה של המלחמה גדל בזמן האחרון בשיעור ניכר והצמיח חיבורים פורצי דרך. נחשף קיומו של "שלב אחרון" במערכת המחנות הנאצית, שלא נבחן בעבר;³⁷ הוצג המחקר המקיף הראשון על צעדות המוות, שכינה אותן "השלב האחרון בתולדות הג'נוסייד הנאצי";³⁸ ונבחנה התנהגות האוכלוסייה הגרמנית בחודשים האחרונים של המלחמה, כדי להבין טוב יותר את עמדותיהם ופעולותיהם של הגרמנים ברייך השלישי ולאחר מפתלו.³⁹ אבל בחינתם מקרוב של היבטים מסוימים של השואה והמלחמה במחקרים אלו הצביעה על תיקוף מסוּעָף, ולכן במקום לספק המשגה כללית של מושג זה הם שחזרו מגוון של "שלבים סופיים". המאמרים שמתפרסמים בגיליון מיוחד זה מציירים תמונה מורכבת אף יותר. מיכאלה רגם-בלש בוחנת את הקהילה היהודית בווינה, ומקס סטרנד עוסק ביהודים שחיו בגרמניה ונהנו מזכויות היתר שהקנו להם נישואי תערובת, וביחס לנושאים הנבחנים במאמריהם תחילתו של "השלב הסופי" אינה ב-1944, אלא ב-1943 ואפילו ב-1942!

מנקודת מבט זו דומה שמוטב שלא לראות ב"שלב הסופי" שם שמתאר תופעה ספציפית או תקופה לכידה ואחידה, אלא מבנה ארעי לניתוח. "השלב הסופי" אינו קו גבול שתוחם את הנרטיבים הרווחים של השואה, אלא שוליים שמאפשרים את צמיחתן

36 הניתוח הקלטי של אדוארד שילס ליחסי מרכז-שוליים בתוך חברות נראה רלוונטי גם לדיון במבנה של נרטיבים היסטוריים: "הוא המרכז, משום שהוא הדבר המהותי ביותר ומה שאינו ניתן לרדוקציה; ורבים מרגישים שהוא כזה אף שאין הם יכולים לתת הסבר מפורש למרכזיותו". Edward Shils, *The Constitution of Society*, Chicago: University of Chicago Press (1982), p. 93.

37 שטפן הרדלר חקר יוזמות של הרגע האחרון לרצח המונים במחנות שבתחומי הרייך, כשמחנות המוות העיקריים היו בעיצומם של פירוק ופינוי. Stefan Hördler, "Die Schlussphase des Konzentrationslagers Ravensbrück: Personalpolitik und Vernichtung", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 56, 3 (2008), pp. 222-248.

38 דניאל בלטמן, *צעדות המוות, 1945-1944*, ירושלים: יד ושם (2010).

39 Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, Oxford: Oxford University Press (2001), pp. 224-255; Richard Bessel, *Germany 1945: From War to Peace*, London: Pocket Books (2010); Ian Kershaw, *The End: Hitler's Germany 1944-45*, London: Allen Lane (2011).

של עלילות שונות ותמונות שונות.⁴⁰ שלא כמו ספרו החדש של דן סטון, שרואה בשחרור המחנות שוליים חיצוניים (אף שאינו משתמש במושג זה), גשר בין שנות המלחמה לתקופה שאחריה,⁴¹ אני רואה ב"שלב הסופי" שוליים פנימיים, שמספקים נקודות מבט לא מוכרות על השואה עצמה על-ידי התבוננות בתופעות השונות ובנרטיבים השונים הסוטים מן הסיפור המקובל, המתמקד בתהליך ההשמדה. הואיל ולשוליים יש זיקה ישירה ל"אזורי האם" שלהם, יש ביניהם המשכיות מעצם הגדרתם. לכן בחינה של "יתר" התופעות שבשולי השואה אין פירושה העלמה של "הסיפור העיקרי" של רדיפת היהודים ורציחתם. לעתים קרובות "הסיפור העיקרי" אמנם מביא לידי היעלמותם של השוליים, אבל השוליים תמיד מתייחסים ל"סיפור העיקרי". לא זו בלבד שההתמקדות בשוליים יכולה להניב מבט ייחודי ולא מוכר על "השלב הסופי" עצמו, היא יכולה גם להסב את תשומת הלב לתופעות ולהתרחשויות רחבות יותר הן בשואה הן לאחריה. במילים פשוטות, היא מאפשרת לנו לראות יותר ובצורה אחרת.⁴² התמונות והעלילות הלא-מוכרות או הבולטות פחות לעין ניכרות בכירור במאמרים שנכתבו לגיליון מיוחד זה. מאמרים אלו חושפים את אופיים המיוחד של החיים היהודיים בגרמניה ובאוסטריה לאחר שיא הגירושים ההמוניים (סטרנד ורגס-בלש); חוקרים את התנאים הייחודיים והחוויות הייחודיות של יהודי הונגריה במחנה מאוטהאוזן ובמחנותיו הנלווים בחודשים האחרונים של המלחמה (רגינה פריץ); ומציעים ניתוח יחיד במינו של דימוי "הבהלה לזהב" בתיאורים שעוסקים בבזיזת מחנות ההשמדה לשעבר בבלז'ץ, סוביבור וטרבלניקה (וואנא דזיובן).

ההסתכלות בשואה מנקודת המבט של השוליים אינה מאפשרת רק להבחין בפרטים ובתופעות נוספים, אלא גם לספר על המאורע הזה סיפורים אחרים, אלטרנטיביים ולא שגרתיים, וכך לשפוך עליו אור חדש.⁴³ ההיסטוריון פול ון אמר ש"כל 'עובדה'

40 מושג השוליים שלי מסתמך במידה רבה על עבודתו של אדוארד קייסי. ראו בעיקר: Edward S. Casey, "Taking Bachelard from the Instant to the Edge", *Philosophy Today* 52 (2008), pp. 31-37; idem, "Edges and the In-Between", *PhaenEx* 3, 2 (2008), pp. 1-13; idem, "The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology", in: Jeff Malpas (ed.), *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies*, Cambridge, MA: MIT Press (2011), pp. 91-109.

41 Stone, *The Liberation of the Camps*

42 Kobi Kabalek, לתיאור מפורט של התובנות שאפשר להפיק משוליים או מנקודות מבט פריפריאליות ראו: "Memory and Periphery: An Introduction", *Hagar – Studies in Culture, Polity, and Identities* 12 (Winter 2014), pp. 7-22.

43 עלילות בלתי רגילות מתגלות גם כשחוקרים את השואה מנקודת מבטם של השוליים המרחביים ולא רק מנקודת מבטם של השוליים הזמניים. סדרה אורחי, למשל, טוענת שאם מחפשים את הפריפריה של השואה, כלומר לא מתמקדים באושוויץ (שחוקרים רבים מתארים כ"חור שחור" שמושך ובוטע את כל אזורי השואה), אפשר לשחזר היסטוריות חלופיות של מאורע זה. סדרה אורחי, "לייצג את אושוויץ: מחנה ההשמדה ואתרים במפת הזיכרון", תיאוריה וביקורת 8 (קיץ 1996), עמ' 171-179.

מוקפת בשוליים מרומזים של מה שלא ראוי לעסוק בו, ואותם שוליים הם שמשאירים מקום לסדר אותה בדרך שונה משסידרו אותה באופן מסורתי.⁴⁴ את סידורן המיוחד של העובדות אפשר להחיל גם על הפקת תיקופים שונים של השואה. בשנים האחרונות נעשו מאמצים אדירים לכלול בהיסטוריה של השואה ובהנצחתה את קולותיהם של היהודים הנרדפים, אבל מגמה זו לא חוללה שינוי של ממש בתיקופו של המאורע עצמו, שעדיין מתבסס על מכוונת ההשמדה הנאצית. "ההיסטוריה שמעל" (History from above), החשובה בזכות עצמה, נכנעת לקסמה של אובייקטיביות שמדרבנת חוקרים להעדיף שימוש במסמכים של הפושעים אפילו בשעה שהם עצמם מדגישים את חשיבותן של החוויות הסובייקטיביות של הקורבנות לשחזור ההיסטורי של השואה.

דוגמה היסטוריוגרפית בולטת למהלך הזה היא חיבורו המשפיע של שאול פרידלנדר, "שנות ההשמדה", נרטיב חדשני שמקצה מקום נרחב במיוחד לתיאורים שנכתבו בזמן המלחמה ובייחוד לתיאוריהם של הקורבנות.⁴⁵ שימוש של פרידלנדר בתיאורים הללו מחדיר להיסטוריה ממד אנושי שחורג מתחום העובדות היבשות ומכניס את הקשיים שמעורר ייצוגה של השואה אל תוך הנרטיב ההיסטורי עצמו.⁴⁶ ואולם בביקורת שכתב עמוס גולדברג על ספרו של פרידלנדר הוא טען בצדק: "שלא כמו לשילוב התיאורים האישיים של הפושעים בנרטיב, לשילובם של יומני הקורבנות ותיאוריהם כמעט אין מסגרת סינתטית, אנליטית או מושגית".⁴⁷ הבחנה זו נכונה גם אשר לתיקוף בספר, שמאמץ חלוקה כרונולוגית שמרבית המבוססת על החלטותיהן ופעולותיהן של הרשויות הנאציות ולא על נקודת מבטם ועל תפיסותיהם של הקורבנות. אם ננקוט כאן מטפורה גסה, אפשר לומר שהקולות של הקורבנות רק "ממלאים" את המסגרות שקבעו בשבילם הנאצים ואינם משתתפים בכינון של המסגרות לניתוח ההיסטורי. תיאור זה אמנם מבטא את ההשפעה המוגבלת של היהודים על גורלם ואת חוסר האנושיות של רדיפות הנאצים, אבל אין הוא מאפשר לנקוט עמדה ניסיונית ומרחיקת לכת יותר לשילוב קולותיהם וחוויותיהם של הקורבנות בנרטיבים של השואה.⁴⁸ הגישה של פרידלנדר, ששותפים לה לא רק מחקרים רבים, אלא גם טקסטים ספרותיים וסרטי תעודה מהוללים

Veyne, *Writing History*, p. 46 44

Friedländer, *The Years of Extermination* 45

Alon Confino, "Narrative Form and Historical Sensation: On Saul Friedländer's *The Years of Extermination*", *History and Theory* 48, 3 (October 2009), pp. 199-219 46

Goldberg, "The Victim's Voice", p. 222 47

פרידלנדר אמנם מספק כמה נקודות מוצא אפשריות לחלוקה כרונולוגית של השלב הסופי המאמץ את נקודת מבטם של הקורבנות ואת מחשבותיהם, אבל אין הוא מפתח אותן. הוא מציין למשל שבאביב 1944 חלה ביומן של אנה פרנק תפנית לא רגילה: היא חדלה להתמקד בתיאור היומיום והעלתה את מחשבותיה על גורלם של היהודים, על הדת, על ההיסטוריה ועל החיים שלאחר המלחמה. Friedländer, *The Years of Extermination*, pp. 1544-1547 48

כמו "שואה" של קלוד לנצמן (1985), מאמצת את הכרונולוגיה של תהליך ההשמדה כדי להשיג לכידות נרטיבית ולארגן את מגוון העדויות בדרך שתציג אותן כאילו הן מספרות סיפור אחד אחד של השואה.⁴⁹

המאמר שלפניכם מאמץ גישה אחרת. בהמשך המאמר אחקור את אותם סיפורים ותיקופים של השואה שמתגלים כשבוחנים את עדויות הניצולים מנקודת מבט של שוליים.⁵⁰ במקום להשתמש בתיאורים של הפושעים כדי לבנות את "השלב הסופי", אשתמש בתכונות הכלליות של השוליים (שנידונו לעיל) כדי לזהות שתי דרכים שונות שבהן תיאורי הניצולים יכולים לשמש כדי להגדיר את "השלב הסופי" במונחים של חוויה, זיכרון ונרטיב. ההגדרה הראשונה מצביעה על אותם מקרים שבהם "השלב הסופי" נעשה ברור מכוח היותו שוליים. כלומר אפנה את הזרקור לאותם יסודות וחוויות בעדויות שמתאפיינים באי־נראות יחסית או נראים בנרטיב כמו נוכחות נעדרת (או היעדר נוכח). בחלק זה אחקור את מה שמכונן אותם כשוליים ואבדוק מה יחסם ל"סיפור העיקרי" הציבורי והפרטי ואילו מובנים מייחסים להם הניצולים. בחלק שאחריו יישאל אילו תיקופים חדשים אפשר להפיק אם נבחן מקרוב כיצד נתפס "השלב הסופי" בעדויות על השואה במונחים של שינוי או תנועה "בחזרה" אל היים ללא רדיפה.

"התקופה הגרועה ביותר"

בשנת 2002 ו־2003 ראייתי ניצולי שואה שמתגוררים בישראל במסגרת פרויקט התייעוד של ניצולי מאוטהאוזן (Mauthausen Survivors Documentation Project). הפרויקט, שבסיסו בווינה, אסף עדויות של אסירים לשעבר במחנה הריכוז מאוטהאוזן או במחנות המשנה שלו. המראיינים הונחו לבקש מהניצולים לספר להם את סיפור חייהם בשלמותו. את ההחלטה במה לפתוח את הסיפור ובמה לסיימו השאירו לניצולים, והמראיין התבקש לשאול שאלות רק לאחר שסיימו הניצול או הניצולה לספר את הסיפור הראשוני שלהם. בריאיון בלתי נשכח פתח ניצול אחד (שהיה ער למוקד של הפרויקט ולבקשה לספר את סיפור חייו בשלמותו) בכמה משפטים קצרים על הרקע המשפחתי שלו, ואחר כך דיבר כעשרים דקות על הגעתו לאושוויץ ועל חוויותיו במחנה. לאחר מכן הפסיק את דבריו והסתכל בי כאילו אין עוד מה לספר. הופתעתי מקטיעתו הפתאומית של הנרטיב – הוא לא הזכיר כלל את כליאתו במאוטהאוזן, את סוף המלחמה או את חייו לאחריה – ושאלתי אותו על ילדותו והמשכתי לשחזר את חוויות הרדיפה שלו במחנות שונים, את השחרור ואת השנים שתלפו מאז. את הסיבה למבנה ולמוקד המשונים של סיפורו

49 לביקורת מבריקה על מגמה זו ראו: Donald Bloxham and Tony Kushner, *The Holocaust: Critical Historical Approaches*, Manchester: Manchester University Press (2005), pp. 42-48

50 אני נדרש כאן רק לעדויות ניצולים מן התקופה שלאחר המלחמה (ראיונות, זיכרונות ועדויות ספרותיות), ולא ליומנים מימי המלחמה, שההיגיון הנרטיבי שלהם שונה מן ההיגיון של נרטיבים רטרואספקטיביים.

הראשוני הבנתי רק אחר כך, כשסיפר לי שפעמיים בשבוע הוא מדבר לפני קבוצות מבקרים ב"יד ושם". דומה שכיוון שב"יד ושם" היה רגיל לדבר על מה שנחשב בעיני רבים שיאה וסמלה של השואה, מחנה המוות אושוויץ, וזה גם מה שציפו ממנו לעשות, הלך ושכלל גרסה מרוכזת של סיפורו וחזר עליה בלי קושי.⁵¹

ריאיון זה הבהיר לי איך שגרה של סיפור סיפורים יכולה לעצב את הצורה ואת הדגש של סיפור השואה ולהעלים מעדותו של ניצול היבטים מסוימים ונתחים שלמים של חוויות. אפשר להגיע להיבטים אלו אם שואלים עליהם שאלות ישירות או אם מקיימים ראינות רבים עם אותו אדם.⁵² אבל החזרה על פרטים ועל סיפורים מסוימים גורמת להשתרשותן של עלילות מסוימות ומכאן לצמצום היכולת להגיע לזיכרונות אחרים.⁵³ יתר על כן, כיוון שלמאזינים רבים יש עניין ב"שיאה" וב"מהותה" של השואה, ישנם חלקים מסוימים של חוויות הניצולים שכמעט אין עוסקים בהם, או עוסקים בהם רק בקצרה, עד שלעתים החלקים האלו נשכחים לגמרי.

אין ספק שעדויות רבות על השואה כוללות סיפורים מפורטים שמנסים למסור דוח ביוגרפי מלא שאין בו פערים מהותיים ו"קפיצות" נרטיביות, אבל צורתם והיקפם של סיפורים בעל-פה והמובנים שהם מבטאים תלויים ביסודות נסיבתיים משתנים, כגון השאלות הנשאלות, האינטראקציה בין הדובר לקהל, אירועים אקטואליים וכדומה. החוקרים אמנם מדגישים שלעדויות על השואה אין סיגור, או לא יכול להיות להן סיגור, וכל "עדות אישית נשאר ספור לא פתור",⁵⁴ אבל כל אדם שמחבר סיפור חיים בעל-פה או בכתב מגלם משהו גמור (אם כי משתנה) בדרך שאינה דומה לדרכו של שום מחקר היסטורי.⁵⁵ אוטוביוגרפים רבים, בדומה להיסטוריונים מקצועיים, מנסים ליצור לכידות נרטיבית על-ידי ארגון הסיפורים בסדר כרונולוגי ולעתים קרובות מעצבים

51 הנק גרינספאן תיאר תופעה זו, שאחת המרואיניות שלו כינתה "הדקלום הרגיל" (the usual spiel). "הגרסה הבדוקה, המאופסנת, החוזרת ומסופרת, שהיא רגילה לספק כשאינן כמדומה סיכוי רב לספק יותר ממנה". Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors: Beyond Testimony*, St. Paul, MN: Paragon House (2010), p. 229.

52 כמו שגרינספאן מראה, גם ההסברים והמוקנים שניצולים מייחסים להיבטים מסוימים ולאפיונות מסוימות בסיפורי החיים שלהם יכולים להשתנות. Henry Greenspan, "Treblinka and the Ardent Lover", *Hagar – Studies in Culture, Polity and Identities* 12 (Winter 2014), pp. 152-154.

53 Daniel Bertaux and Isabelle Bertaux-Wiame, "Autobiographische Erinnerungen und kollektives Gedächtnis", in: Lutz Niethammer (ed.), *Lebenserfahrung und Kollektives Gedächtnis: Die Praxis der "Oral History"*, Frankfurt am Main: Syndikat (1980), pp. 108-122.

54 Saul Friedlander, "Trauma, Transference and 'Working Through' in Writing the History of the Holocaust", in: Geoffrey H. Hartman, *Shoah*, *History and Memory* 4, 1 (1992), pp. 39-59, on p. 43. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*, Bloomington: Indiana University Press (1996), pp. 1-13.

55 Steedman, *Dust*, pp. 147-148.

אפוא את סיפורם כמסע שמתקדם מתחנה לתחנה. לכן עדויות אלו (אם בעל־פה ואם בכתב) מציינות לעתים קרובות גם תחנות (או שלבים) מוקדמים יותר או מאוחרים יותר, ובכלל זה את שנותיה האחרונות של המלחמה ואת השחרור וגם חוויות שאינן נוגעות לאזשוויץ או למחנות ככלל – היבטים שלא הוזכרו כלל בנרטיב הראשוני של הריאיון הנזכר לעיל, למשל.⁵⁶

ואולם העובדה שתחנות חייהם של ניצול או ניצולה מופיעות בעדותם אין פירושה שהן מופיעות שם באותו אופן. עדויות של ניצולים אמנם מזכירות פרטים ביוגרפיים מן התקופות שלפני הרדיפה ולאחריה, אבל התקופות ש"מקיפות" את השואה זוכות לעתים קרובות לפחות תשומת לב במונחים של עומק, כוח ביטוי ופירוט. קשה לנסח הכללות בנוגע לעדויות על השואה בגלל המשתנים הרבים המשפיעים על הצורה והמבנה שלהן.⁵⁷ אבל החוקרים מראים שאפילו כשזמן הרדיפה אינו זוכה בעדות מסוימת לתיאור המפורט ביותר, והעדות מנוקבת בשתיקות שנוגעות לחוויות קשות, זמן הרדיפה נעשה לרוב מוקד שמעורר רגשות עזים אצל הניצולים ונמעני העדות. כשהניצולים מספרים על תקופות אחרות, לעומת זה (בדרך כלל התקופות שלפני או אחרי הכליאה או הרדיפה), הסיפור נשמע לפעמים כמו דיווח על עובדות יבשות, שמות ותאריכים, אפילו כשתקופות אלו נוגעות לחוויות המכוננות בחייהם.⁵⁸

מתברר אפוא שלעדויות על השואה יש מרכז ושוליים או מוקדים וקצוות, והמערך הייחודי של כל ריאיון או זיכרון אינו נקבע רק על־פי החוויות של הניצולים, אלא גם על־פי הציפיות וההנחות של כל הצדדים המעורבים. האם יש שוליים גם בתוך תקופת השואה כפי שהיא מסופרת בעדויות של ניצולים? במקום להסתכן בהכללות גסות ופגומות אני מבקש להאיר את העדויות שניכר בהן מתח בין המשמעות המפורשת שהניצולים מייחסים לחוויות מן החודשים האחרונים של המלחמה ובין תשומת הלב שהם נותנים להן. אני מקווה שעניין זה יתברר בדוגמה שלהלן.

56 התקבלותן ההולכת וגוברת של עדויות על השואה בקרב הציבור מאז שנות השבעים של המאה העשרים, כמתחייב מן התפיסה הרואה ביחיד את ההתגלמות הפומבית של ההיסטוריה, עולה בקנה אחד עם נוכחותו של המבנה הביוגרפי העוקב אחר התחנות השונות במסעו של הניצול גם בתיאורים בדיוניים, כגון בסרטים "אירופה אירופה" (במאית: אננישקה הולנד, 1990), "הפסנתרן" (במאי: רומן פולנסקי, 2002) ו"בין איכרים" (Saviors in the Night) (במאי: לודי בוקן, 2009).

57 עם המשתנים האלו נמנים פתיחותו של הציבור בעת ההיא לתיאורים של השואה; קיומם של פרויקטים של היסטוריה שבעל־פה, מו"לים שיש להם עניין בסיפורים כאלה והאוריינטציה של הפרויקטים הללו; המוסכמות החברתיות והתרבותיות של כתיבה אוטוביוגרפית; התקדימים והדוגמאות שסיפקו עדויות של ניצולים אחרים; המוטיבציה של הניצולים לספר את סיפוריהם; מצבם האישי בזמן שסיפרו אותם; ועוד.

58 אילנה רוזן, אחות לצרה: מסע אל סיפור חייהן של ניצולות שואה מהונגריה, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב (2003); Ariane Eichenberg, *Zwischen Erfahrung und Erfindung*; (2004); Michael Pollak, *Die Grenzen des Sagbaren: Lebensgeschichte von KZ-Überlebenden als Augenzeugenberichte und als Identitätsarbeit*, Frankfurt am Main: Campus Verlag (1988)

ז'ק סטרומזה (Stroumsa, נולד בשנת 1913) היה ניצול השואה הראשון שראיינתי בפרויקט מאוטהאוזן. עשר שנים לפני הריאיון (שנערך בשנת 2002) פרסם סטרומזה ממואר על השואה, וזה תורגם לכמה שפות.⁵⁹ הוא הוזמן להציג את ספרו בכמה כינוסים, ובשנת 1997 התראיין לקרן השואה (Shoah Foundation). עד שראיינתי אותו היו לו אפוא הזדמנויות רבות לדבר על החוויות שלו בשואה ולעצב את המבנה הכללי של סיפורו. כאן אדרש לממואר שכתב ולריאיון שקיימתי עמו.⁶⁰

את הממואר של סטרומזה, כמו את רוב הממוארים, אפשר לחלק לשלושה חלקים: לפני הרדיפה, בזמן הרדיפה ולאחריה. אף-על-פי-כן, לכל אורך הספר הוא מזכיר מה קרה אחר כך לאנשים שנזכרו קודם לכן ומספר על חוויות מן התקופה שלאחר המלחמה, שהזכירו לו את העבר. בנרטיב שנוצר נמוגים יחד עבר, הווה ועתיד, והשואה מצטרפת אפוא לזהות העצמית הרצופה שלו. בחלקו הראשון של הממואר מופיע סיפור קצר ודחוס על משפחתו, על ילדותו ועל הקהילה היהודית בסלוניקי שביוון, ומתוארים לימודי ההנדסה והמוזיקה במרסיי, בפריז ובבורדו, עבודתו בסלוניקי ושירותו הצבאי במלחמה נגד פלישת איטליה.⁶¹ חלקו השני של הממואר נפתח בפרק "ארגון גירושם של יהודי סלוניקי". סטרומזה פותח באזכור של הכיבוש הגרמני ורדיפת יהודי יוון (מ-9 באפריל 1941 עד 30 באוקטובר 1944) ואומר: "עבורי היתה זו תקופה חדשה שדמתה בעיניי לחיים חדשים".⁶² תיאור זה של תקופת הרדיפות כחיים חדשים אינו נדיר בכיווגרפיות של ניצולי השואה, שלעתים קרובות מדברים על התקופה שקדמה לשואה כעל "החיים הראשונים" ועל תקופת הרדיפות כעל "חיים שניים",⁶³ או רואים בשואה מעין "פרוודור" שבו התעכבו חייהם קודם שהתאפשר חידוש מהלכם אחרי המלחמה.⁶⁴

59 סטרומזה כתב בצרפתית, שפת אמו, אבל המהדורה הראשונה של ספרו התפרסמה בגרמנית בשנת 1993. הניתוח שלי מתבסס בעיקר על המהדורה העברית משנת 1995, שבתו של סטרומזה תרגמה מצרפתית והיא כוללת תוספות וכמה שינויים שנוגעים לחלוקה לפרקים ולכתרות בהשוואה למהדורה הגרמנית המוקדמת ולמהדורה האנגלית שתורגמה מגרמנית. אציין את ההבדלים במקומות הרלוונטיים.

60 הקביעה שהחוויות הללו אירעו "לפני" ברורה במיוחד במהדורה העברית, שכן ילדותו, לימודיו, עבודתו, ושירותו בצבא בשנות העשרים לחייו מתוארים בה כולם בפרק אחד שכותרתו "נעורים". במהדורה הגרמנית והאנגלית מתוארות הילדות והבגרות בשני פרקים נפרדים: "משפחה, ילדות ונעורים בסלוניקי" ו"לימודים בפריז ושירות צבאי בבית".

61 ז'ק סטרומזה, ובחירת בחיים: מסלוניקי לירושלים דרך אושוויץ ופריס (תרגום: מרגו סטרומזה-איון), תל אביב: המכון לחקר יהדות סלוניקי (1995), עמ' 23. הצהרה זו מופיעה רק במהדורה העברית משנת 1995 ולא במהדורות שקדמו לה. התוספת הזאת, לצד השינוי בחלוקה של הפרקים (שנידון בהערה הקודמת), מעידים אולי על נטייתו ההולכת וגוברת להבנות את סיפור חייו במונחים ישירים וברורים יותר, אולי עקב התרבות הופעתית בציבור.

62 ראו למשל: Margareta Glas-Larsson, *I Want to Speak: The Tragedy and Banality of Survival in Terezin and Auschwitz*, ed. by Gerhard Botz (trans.: Lowell A. Bangerter), Riverside, CA: Ariadne Press (1991).

63 דוגמה לממואר שמחברו רואה בשואה "פרוודור" שמקשר, אך גם מפריד, בין "החיים הקודמים" שלו לחייו לאחר המלחמה, הוא ספרו של מרדכי פליק, שובר שתיקה: מסע הישרדות, ירושלים: יד ושם (2009).

שני הפרקים הבאים משבצים את סיפור משפחתו של סטרומזה בסיפור הרדיפה הקולקטיבית של יהודי סלוניקי, והם מסתיימים בטרנספורט לאושוויץ-בירקנאו. הפרק שלאחריהם מספר בהרחבה על היום הראשון שלו בבירקנאו, יום ראשון, 8 במאי 1943, והוא הפרק המרכזי בספר. ביום זה ראה סטרומזה בפעם האחרונה את הוריו, את אחיו ואחיותיו (מלבד אחות אחת ששרדה) ואת אשתו ההרה. ביום הזה גם נבחר לנגן בכינור בתזמורת המחנה. אף שניגן בתזמורת חודש אחד בלבד מתוך יותר משנתיים וחצי ששה באושוויץ-בירקנאו, החוויה הזאת חשובה לו במיוחד. סטרומזה מעיד שברגע המכריע ביותר בחייו עזרה לו המוזיקה שלא לשקוע בייאוש והצילה אפוא את חייו.⁶⁵ לסיפור על הנגינה בכינור יש גם תפקיד פרפורמטיבי – הוא הופך את סטרומזה לניצול מרתק, "כנר באושוויץ" – כינוי שנעשה כותרת הספר במהדורה הגרמנית, האנגלית, הצרפתית והאיטלקית.⁶⁶ הכינור הוא אפוא מוקד ההצגה העצמית שלו וסמל לתרומת מומחיותו ויכולת הפעולה שלו להצלת חייו שלו.

ברור אפוא שאושוויץ-בירקנאו ייצג בעבור סטרומזה הן ייסורים ואובדן הן מקור להעצמה – יסודות שבנו יחד את הזהות העצמית שלו. לכן אין פלא שבממואר, כמו בריאיון, הוא חוזר ומתמקד באושוויץ ושמם של מחנה זה מסמן בעבורו את חוויית השואה שלו בכללותה. אבל מה הוא אומר על חוויית רדיפה אחרת? שלא כמו פרימו לוי, סטרומזה לא שוחרר מאושוויץ בינואר 1945, אלא פונה משם ב-21 בינואר ונשלח למאוטהאוזן – תחילה ברגל ואחר כך ברכבת בעלת קרונות פתוחים, דרך נוף מושלג.

בממואר סטרומזה מתאר את עזיבת אושוויץ במונחים שליליים ביותר, ובריאיון סיפר לי שהתקופה ששהה במאוטהאוזן הייתה התקופה "הגרועה ביותר". אבל למה התכוון במילים "הגרועה ביותר"? איך ייתכן שיש מקום גרוע יותר ממחנה ההשמדה הארוך שבו איבד את משפחתו ונאבק לשרוד? אולי בזיכרוננו של סטרומזה מצטיירת עזיבת אושוויץ כתפנית לרעה משום שעזיבתו שמה קץ למה שהוא מכנה ה"נורמליות" של חייו שם – קיום בטוח יחסית ו"משרה" טובה וחברות עם מהנדס גרמני שהגן עליו.⁶⁷ כיוון שסטרומזה והאסירים האחרים המתינו לצבאות המשחררים וכבר יכלו לשמוע את קולות החזית המתקרבת, הייתה סכנה שהשינוי יאריך את הסבל ולכן הוא עורר בקרבם בהלה.

65 סטרומזה מתאר בממואר שלו איך כשירד מן הרכבת בבירקנאו אחז באשתו ביד אחת ובכינור ביד השנייה. מכות נמרצות גרמו לו לעזוב את שניהם. הוא מעולם לא ראה שוב לא את אשתו ולא את הכינור. אבל כשאחז שוב בכינור, בתזמורת של בירקנאו, שב והתאחד לפחות עם חלק אחד של "חייו הקודמים".

66 יתר על כן, בתמונה על כריכת המהדורה העברית של הממואר שלו נראה סטרומזה אוחז בכינורו. סטרומזה אף נהג לנגן בכינור בהרצאותיו, וניגן גם בזמן הריאיון אתי.

67 אסירים אחרים בעלי מעמד מועדף מעידים שהפינוי גרם למשבר כיוון שגזל מהם את יכולת הפעולה המוגבלת ואת העמדה הטובה יחסית שהשיגו במחנות המוות. ראו למשל את הריאיון עם היהודי היווני יעקב מאַסטרו, שנזכר בגאווה במעמדו המועדף בבירקנאו, שאפשר לו לסייע גם לאסירים אחרים, ומתאר את הפינוי כתקופה הגרועה ביותר בשואה בעבורו. ריאיון עם יעקב מאסטרו, ראינה קרן חרזי, ישראל, AMM, MSDP, OH/ZP1/299.

הוא האריך את הסבל עד מאי 1945 והביא אותם למקום לא מוכר, שהתנאים בו לא היו ידועים להם ורבים מהם מתו בו.

בהתחשב במילותיו הקשות ובתחושת הסכנה והמשבר שעוררה עזיבת אושוויץ, סטרומזה אומר מעט מאוד על הזמן שלאחר הפינוי. במהדורה האנגלית של זיכרונותיו הוא כותב: "השהייה באושוויץ הייתה איומה, אבל מי שלא היה במאוטהאוזן מכיר רק מחצית מן המציאות של מחנות הריכוז".⁶⁸ אף-על-פי-כן, סטרומזה מייחד רק כמה עמודים לאותה "מחצית". יתר על כן, תיאורי המאורעות במאוטהאוזן ובמחנות המשנה שלו מלק (Melk) וגוזן (Gusen II) אינם כוללים אלא אזכורים קצרים, שמספקים מידע ממשי מועט, ורק חוזרים ומדגישים כמה נוראה הייתה השהייה בהם. אבל אם החודשים האחרונים בשואה של סטרומזה היו "הגרועים ביותר", מדוע אין הוא מספר עליהם יותר בממאר שלו?

על-פי הסבר אחד, הקביעה שהתקופה לאחר הפינוי מאושוויץ הייתה "הגרועה ביותר" סיפקה לסטרומזה דרך לתאר משהו שלא זכר את פרטיו המדויקים. ואכן, אפשר שזכור חוויות מסוימות בעבר לפרטיהן, וככל שהסיפור יתקדם נשחזר אפיוודות שלמות, תמונות, צלילים, ואפילו ריחות, ואילו חוויות אחרות יזכו לייצוג שטחי יותר ויסוכמו במשפט או במונח יחידים, כמעט בלי פירוט. ואם נשתמש בדוגמה מחיי היומיום, דבר אחד הוא לזכור את עצמך מחכה בגשם הקר (ואפילו לתאר בפרוטרוט עקבות של תחושות פיזיות שחשת או מראות שראית), ודבר אחר לגמרי הוא לזכור את המשפט "רעדתי בעודי מחכה בגשם זלעפות".⁶⁹ סביר להניח שכיוון שההשפעה של אושוויץ-בירקנאו על סטרומזה והמשמעות של המחנה בעבורו היו מוקד החוויה שלו, הוא האפיל על חוויות מאוחרות יותר. יש בזה כדי להסביר מדוע בריאיון התקשה להיזכר בפרטים ובשמות ממחנות מאוטהאוזן, אבל לא התקשה כמדומה להיזכר במה שאירע באושוויץ-בירקנאו. "הגרוע ביותר" מתפקד אפוא כמסגרת ריקה או תחליף לתיאור מפורט, אבל בו בזמן מזכיר לסטרומזה את הפחדים ואת תחושת המשבר שהתעוררו אצלו כשעזב את אושוויץ, ה"בטוח" יחסית, והתמודד עם קשיים לא מוכרים בצעדת המוות ובמציאות האכזרית והכאוטית של מאוטהאוזן ומחנות המשנה שלו בחודשים האחרונים של המלחמה.⁷⁰ אימרה קרטס, בניסיון להבין מדוע גם הוא זכר את ההגעה

Jacques Stroumsa, *Violinist in Auschwitz: From Salonica to Jerusalem* (trans.: James Stewart 68
Brice), 1913-1967, Konstanz: Hartung-Gorre (1996), p. 64

הראשון מכונה זיכרון אפיוודי. הוא יוצר (מחדש) נרטיב שכולל לעתים גם תגובות חושיות. השני, לעומת זה, הוא 69
"רק" מידע או זיכרון סמנטי. לתפקידיו והיבטיו של הזיכרון האנושי ראו: Daniel L. Schacter, *Searching for Memory: The Brain, the Mind, and the Past*, New York: Basic Books (1996)

גם אחרים שפוננו מאושוויץ למאוטהאוזן תיארו הלם דומה, כמו במקרה שלהלן, שמסכם ריאיון עם יהודי הולנדי: 70
"בראשית 1945 הועלו מר ון דם ואסירים רבים אחרים שנכלאו עמו על סיפונה של ספינה (אָרְפֶּה), והועברו דרך הדנובה ממלק לאבנזה (Ebensee). זה היה המחנה הגרוע ביותר שהגיע אליו. כאן שרר כאוס מוחלט.

לאשוויץ ביתר בהירות משזכר היקריות מאוחרות יותר של הרדיפה, נזכר שקרא ממואר של אסיר לשעבר:

מכל הסיפור זכרתי רק שהאסיר שכתב את הספר טען שהוא זוכר את הימים הראשונים, כלומר הרחוקים יותר של תקופת הכלא, יותר טוב מאשר את הימים המאוחרים, כלומר אלה שבזמן הכתיבה היו דווקא יותר קרובים אליו. אז זה נראה לי די מפוקפק, ואפילו מוגזם במידה מסוימת. אבל אני חושב שהוא בכל-זאת כתב את האמת, כנראה, כי גם אני, בעצם, אם אני חושב על זה, זוכר הכי במדויק את היום הראשון, יותר במדויק מאשר את הימים שבאו אחר-כך.⁷¹

לעתים קרובות ניצולים זוכרים את ההגעה המטלטלת למחנות הריכוז ומחנות ההשמדה לא רק כרגע של אובדן וסבל, אלא גם כחצייה של סף לקיום אחר, קיום שהכללים והמוסר של "העולם התרבותי" אינם תקפים בו עוד.⁷² כיוון שההגעה למחנה לא רק עוררה אימה, אלא הייתה בעבור אסירים רבים גם רגע של גילוי מסקרן, אפשר להניח שהיא לא נשכחה בנקל, ואילו מקרים אחרים של סבל וזוועות נעשו עם הזמן פחות זרים ולא מוכרים ולכן לא השאירו או כמעט לא השאירו את חותמם לאורך זמן.⁷³

נוסף על מה שסטרומוזה לא זכר, ייתכן שגם בחר שלא לספר על היבטים מסוימים של החוויות שלו לאחר הפינוי מאשוויץ. אילמות ושתיקה הם נושאים מוכרים במחקרים על השואה.⁷⁴ השתיקות בעדויות יכולות להיות מסוגים שונים ויכולים להיות להן גורמים שונים. במאמר שפורסם לא מכבר השכיל הנק גרינספאן לזהות ארבעה סוגים של שתיקה בראיונות עם ניצולי השואה.⁷⁵ גרינספאן נדרש לקטגוריה של "הלא נאמר"

71 האסיר כמעט לא קיבל מזון. היה קניבליזם". Richard van Dam, "As Medical Orderly in Auschwitz", (received January 1958), ארכיון יד ושם, אוסף ספריית ויינר, חטיבה O.2, תיק 367.

72 אימרה קרטס, ללא גורל (תרגום: מרים אלגזי), תל אביב: עם עובד (1994), עמ' 74-75.

73 על חוויית ההגעה לאשוויץ-בירקנאו ראו: Marco Simone Gigliotti, "At the Ramp of Memory", in: Marco Sonzogni (ed.), *This Way: Covering/Uncovering Tadeusz Borowski's This Way for the Gas, Ladies and Gentlemen*, Wellington: Dunmore Publishing (2011), pp. 32-38.

74 יתר על כן, כיוון שמצבם הפיזי והמנטלי של רבים מן הקורבנות כשהגיעו למחנות היה טוב יותר משהיה כשעזבו אותם, היכולת הקוגניטיבית שלהם בוודאי גם היא הייתה טובה יותר בתקופה המוקדמת לעומת התקופה המאוחרת.

75 בספרות הבריטית על השואה משמשת האילמות הֶסֶט (טרופוס) ספרותי שמבטא את המאבק של הניצולים/ הסופרים לתאר את חווייתיהם ודרך להעביר את אי-האפשרות לייצגן. Sara Horowitz, *Voicing the Void: Muteness and Memory in Holocaust Fiction*, Albany: SUNY Press (1997).

76 Henry Greenspan, "The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable", *Oral History Review* 41, 2 (2014), pp. 229-243.

ואומר שרק קהלי יעד מעטים מאפשרים לניצולים – או מעודדים אותם – לדבר על מקומות וחוויות שהציבור לרוב אינו ער להם או מתעניין בהם, ויש להם אפוא הזדמנויות מעטות לעשות כן. לאון, אחד הניצולים שגרינספאן ראיין כמה פעמים, מצא מעט מאוד מאזינים למה שכינה "הסיוטים הפרטיים שלי" במחנות שונים מן המחנות שמופיעים בדרך כלל בכלי התקשורת. גרינספאן מציין:

זיכרונות שהם "סיוטים פרטיים" אי־אפשר לבטא במילים משתי בחינות. ראשית, הסיוטים עצמם חונקים את הדיבור. [...] שנית, חוץ מכמה דימויים איקוניים שחוזרים ונשנים באופן טקסי, וכמה הקשרים של סיפור שהם עצמם טקסיים ביותר, את האימה חווים מחדש בבידוד. את הקולות, הסיפורים ואופני הביטוי שניצולים מוצאים כדי לגולל את חוויותיהם מתנים שני סוגי הכבלים, שני סוגי ההשתקה.⁷⁶

הניצול, כמו כל מרואיין אחר, קשוב לציפיות של קהל היעד שלו ויודע באילו מקרים המאזינים אינם צפויים להבין אותו, להתחבר לדבריו או לעכל אותם. יש גם פרטים שהם קשים מנשוא והניצולים חוששים לחוות מחדש ייסורים שיכריעו אותם מבחינה פסיכולוגית.⁷⁷ יתר על כן, כמו שקרה לסטרומזה, חוויות מסוימות מעוררות הרגשה של משבר וייסורים (אצל סטרומזה היא קשורה לפינאי, למשל). נראה שסטרומזה העדיף לספר על האפיוזדות שיקסמו יותר לקהל משום שהן מאפשרות לשמור על כבודו של הקורבן ומביעות תקווה יותר מייאוש. אפיוזדות אלו קשורות אצלו לכינור ומתרחשות באושוויץ־בירקנאו.

הדוגמה של סטרומזה מעידה על קיומם של שוליים גם בעדויות על השואה. תיאוריו של סטרומזה בכתב ובעל־פה, במקום לשחזר את "השלב הסופי" מ"למעלה", מראים שאפשר לראות בשלב הזה שוליים נרטיביים שנטועים בחוויות אישיות. חוויות אלו קשורות להיסטוריה המוסדית של תהליך ההרס והמחנות, אבל אינן מסתכמות בה. מבט מקרוב בשוליים הנרטיביים האלה חשף את קווי המתאר של "הסיפור העיקרי" של סטרומזה ואת התפקיד שהוא ממלא בדיוקן העצמי שלו, ובו בזמן הציג גם אותם חלקים מעדותו שבהם לכידותו של הסיפור וזהותו מתפוררות. בחינה של האופן שבו תופסים הניצולים את "השלב הסופי" חושפת אפוא מובנים לא ממופים וזיכרונות חסרים אפילו אצל מי ששבו ומסרו את עדותם ושכללו אותה, ולכן היא מספקת דרכים להעמיק את ההבנה של החוקרים הן בנוגע לעדויות של הניצולים הן בנוגע להיסטוריה של השואה.

76 Greenspan, "The Unsaid", pp. 230-235. ראו גם: Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors*, p. 73

77 Greenspan, "The Unsaid", pp. 235-237

תנועה "בחזרה"

חקר "השלב הסופי" יוצא נשכר מן העדויות של סטרומזה. עדויות אלו מלמדות אותנו שאת השלב הזה אפשר להגדיר על-פי האופן שבו תפסו אותו הניצולים בזמן המלחמה והביטויים שנתנו לו לאחריה. עם זה, קווי המתאר הכלליים של "השלב הסופי" בעדויות של סטרומזה עדיין תואמים פחות או יותר את הכרונולוגיה המקובלת על ההיסטוריונים, שנידונה לעיל. החלק האחרון במאמר יבחן, לעומת זה, עדויות שמציעות תיקוף אחר ומציגות דרכים אחרות, סובייקטיביות להגות ב"שלב הסופי".

ניסיון לשחזר את השלבים השונים של השואה מנקודת מבטם של הנרדפים מוכרח להביא בחשבון את מגוון החוויות שלהם. ראשיתה וסופה של מלחמת העולם השנייה נחוו בדרכים שונות למדי בזירות ההתרחשות השונות של המלחמה, והונצחו אחר כך על-פי תאריכים שהדגישו את הכרונולוגיות המקומיות בכל זירה (ובתוך כך ייצגו את הזיכרונות של מקצת האנשים והקבוצות שהשתתפו בה, אבל לא של כולם);⁷⁸ עובדה זו מדגימה את הקושי לגשת אל השואה ואל שלביה "מלמעלה". בעבור כמה יהודים גרמנים הסתיימה הרדיפה כשעזבו את הרייך בשלהי שנות השלושים. בעת היא עדיין לא החלה השואה של רוב יהודי אירופה. יתר על כן, כשגורשו יהודי הונגריה לאושוויץ בשנת 1944, הם פגשו שם אסירים שזה שלוש או ארבע שנים היו נתונים לרדיפת הנאצים וסבלו מרעב חמור. המגוון הכמעט אין-סופי של חוויות אישיות רק מסבך כמדומה את כינונו של תיאור היסטורי כללי ואפילו מונע אותו. היסטוריונים שאמונים על היסטוריה שבעל-פה הבחינו שניסיונות להסביר תפיסות אישיות על-ידי חלוקה נוקשה לסוגים ולחוויות קולקטיביות נידונים לכישלון.⁷⁹ אבל אפילו במקרה של השואה, מאורע שמשתרע על פני מקומות רבים וכולל מגוון כרונולוגיות מקומיות, בחינה של תיאורים אישיים יכולה לחשוף בפועל תפיסות וחוויות משותפות, ואפשר שהללו יספקו כמה מסקנות כלליות. בהקשר של נושא מאמר זה אני טוען שעדויות מסוימות של ניצולי השואה מבטאות תפיסות סובייקטיביות דומות של "השלב הסופי" אף-על-פי שהיחידים עצמם חוו את השואה ואת סופה ב"זמנים אובייקטיביים" שונים ובמגוון דרכים ומקומות. אתמקד באותם מקומות בעדויות שמציינים כמדומה (לפחות

Richard Overy, "8. Mai 1945: Eine internationale Perspektive", *Aus Politik und Zeitgeschichte* 78
65, 16-17 (2015), pp. 3-9

Dorothee Wierling, "Oral History", in: *Aufriß der Historischen Wissenschaft Bd. 7: Neue Themen und Methoden der Geschichtswissenschaft*, Stuttgart: Reclam (2003), pp. 81-151,
on pp. 98-99; Lutz Niethammer, "Fragen–Antworten–Fragen: Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History", in Lutz: Niethammer and Alexander von Plato (eds.), "*Wir kriegen jetzt andere Zeiten*": *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*, Berlin: Dietz (1985), pp. 392-445, on pp. 410ff

במבט לאחור) תפנית או מעבר מן החיים של הקורבנות בזמן השואה (שפעמים רבות מכונים כאמור "חיים שניים") ל"חיים השלישיים" שבאו לאחריהם.

חוקרים מיקמו קורבנות שואה במצב של מעבר בין חיים למוות. בועז נוימן המנוח הראה שב־Weltanschauung של הנאצים יהודים חיים נחשבו, מבחינה אונטולוגית, למתים. מצב זה נעשה גלוי במיוחד במחנות ההשמדה ואפשר ללמוד על כך גם מתיאוריהם של ניצולים רבים.⁸⁰ ג'ורג'יו אגמבן דן בדרך דומה במזלמן כמי שמסמן "את הסף שבין האדם ללא־אדם".⁸¹ דן דינר העביר את תשומת הלב לגטאות, וטען שהם:

מילאו את חלל המעבר בין העולם הנורמלי היומיומי ובין אחרית הימים האפוקליפטית של מחנות ההשמדה. הגטו, בהיותו חלל של זמן שאול המאוכלס בבני אדם שבכל מקרה נידונו למוות, היה יכול – על רקע שיירי הנורמליות החברתית שהשתמרו – לטפח על פי התהום אשליה של חיי יומיום על סממניהם הייחודיים.⁸²

נוימן, אגמבן ודינר אמנם מתמקדים בעניינים שונים, אבל שלושתם מציגים את אותה תנועה טרנספורמטיבית בסיסית של היהודים, שהחלה כשנקרעו מבתיהם ומחיייהם הקודמים ופתחו פרק חדש עם הגעתם למחנה ההשמדה, מקום שבו שרידי עולמם הנורמלי של הקורבנות היו אמורים בסופו של דבר להיעלם. תנועה כזאת ניכרת גם בתיאורי הניצולים. בתיאור הגירושים למחנות ההשמדה כמסעות למקומות שמחוץ לעולם הזה נוקטים הניצולים מונחים כמו "עולם המחנות" (L'univers concentrationnaire) ו"פלנטה אחרת".⁸³ התנועה "בחזרה" מאותו עולם אחר או תנועת ההתרחקות ממנו אינן זוכות לתשומת לב רבה מצד החוקרים, שעסוקים בראש ובראשונה בניסיון להבין את המציאות הלא־אמתית ההיא, והמחשבה להיכנס (לפחות מבחינה מטפורית) "בשער של אושוויץ" מרתקת אותם. העניין ביציאתם של הניצולים מן השער ההוא נדיר הרבה יותר. אפילו המחקר החשוב של סימון ג'יליוטי על מסעות הרכבת של הקורבנות מסתיים בהגעתם

80 Boaz Neumann, "The National Socialist Politics of Life", *New German Critique* 85 (2002), pp. 107-130.

81 ג'ורג'יו אגמבן, מה שנותר מאושוויץ: הארכיון והעד (הומו סאקר III) (תרגום: מאיה קציר), תל אביב: רסלינג (2007), עמ' 73.

82 Dan Diner, "‘Rupture in Civilization’: On the Genesis and Meaning of a Concept in Understanding", in: Moshe Zimmermann (ed.), *On Germans and Jews under the Nazi Regime: Essays by Three Generation of Historians. A Festschrift in Honor of Otto Dov Kulka*, Jerusalem: Hebrew University Magnes Press (2006), pp. 33-48, on p. 39.

83 David Rousset, *The Other Kingdom* (trans.: Ramon Guthrie), New York: Reynal & Hitchcock (1947); הכינוי הראשון מקורו ב־ הכינוי השני מקורו בכתביו של יחיאל דינור (ק. צטניק).

למחנות ההשמדה ולא בפניו שלהם ברכבות, במשאיות, בספינות וברגל למחנות הריכוז ומחנות העבודה ומקומות אחרים שמתו בהם או שוחררו מהם.⁸⁴ לאחר השחרור לא יכלו הניצולים פשוט "לשוב" לחייהם הקודמים. לא זו בלבד שבדרך כלל איבדו רובם את משפחתם ואת ידידיהם, אלא שפעמים רבות לא יכלו לחזור לבתיהם או לא רצו לעשות כן בגלל התנאים החדשים שהתהוו במהלך המלחמה ואחריה. ניצולים רבים שקעו בייאוש גמור ובכדידות קשה ופקפקו באפשרות שיזכו פעם לחיות שוב חיים "נורמליים". את שחרורם אין להבין אפוא כרגע יחיד, אלא כהליך. תהליך זה ארך לעתים עשרות שנים, שכן החוויות שחוו בשואה הוסיפו לרדוף אותם.⁸⁵ עם זה, בעדויות רבות בכל זאת מתוארת תנועת מעבר (במונחים של תפיסה וכינון עצמי של היחיד) מחוויית הרדיפה לחיים חדשים; מאדם רדוף שאנושיותו נשללה ממנו לאדם ששיקם את עצמיותו. התנועה "בחזרה לחברה המתורבתת" התחילה פעמים רבות לפני תום הסבל והמפגש עם המשחררים, ואני מציע לראות בה את "השלב הסופי" בהתאם לתפיסתם הסובייקטיבית של הניצולים.

איזה ביטוי מקבלת התנועה "בחזרה" בעדויות מן השואה? בראש ובראשונה היא מופיעה בתיאורים רטרוספקטיביים של ההבנה ההדרגתית שסוף הסבל קרוב. חדשות או שמועות על סופה הממשמש ובא של המלחמה והתקרבות בעלות הברית ממלאות בהקשר הזה תפקיד מרכזי. ככלל, תקוות והערכות אופטימיות בדבר העתיד הקרוב אפיינו את התגובות של רבים מקורבנות השואה אפילו בשלביה המוקדמים.⁸⁶ בראשית 1943 כבר חזו רבים את נפילתה של גרמניה הנאצית ואט־אט חלחלה הערכה זו למחנות ולגטאות, והגיעה גם ליהודים שנלחמו בנאצים, הסתתרו או חיו בזהות בדויה. החדשות והמשמעות שיוחסה להן היו תלויות במרחק מן החזית ובזמינותן של מידע מהימן. לכן היו מי שציפו לשחרור כבר בשלהי 1943, פגשו בחיילי בעלות הברית באמצע 1944, והתחילו את "חזרתם לחיים אזרחיים" בשעה שאחרים רק הגיעו או לרציף הרכבת בבירקנאו.⁸⁷ יהודים אחרים נאלצו להמתין עד ימיה האחרונים של המלחמה באירופה, ואילו בעבור מי שמצאו מקלט במעמקי ברית־המועצות, החדשות על כניעתה של גרמניה לא תמיד

84 Simone Gigliotti, *The Train Journey: Transit, Captivity, and Witnessing in the Holocaust*, New York: Berghahn (2009).

85 על עניין זה ראו: Stone, *The Liberation of the Camps*.

86 ראו: Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press (2006).

87 שרה שנר־נשמית, אחות בקבוצה של פרטיונים סובייטים, מתארת בממזאר שלה את פגישתה עם הצבא האדום כרגע השחרור שלה. כשהצטרפו הפרטיונים הגברים וכמה מן הנשים לחיילים והתקדמו עמם לברלין, היא "חזרה לחיים אזרחיים", ובשנה האחרונה של המלחמה – בטרם היגרה לפלשתינה – סייעה לפליטים יהודים. שרה שנר־נשמית, ואל המנוחה לא באתי, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1986).

בישרו על חופש, שכן רבים מהם אולצו להישאר במחנות העבודה הסובייטיים גם זמן רב אחר כך.⁸⁸

ניצולים רבים מזכירים בעדויותיהם את הרגע שבו התחילו להבין שהמלחמה והרדיפה עתידות להסתיים בקרוב. הרגע הספציפי העולה בזיכרונם לא בהכרח משקף במדויק את הפעם הראשונה שהחזיקו בידיעה או באמונה מבוססת שהסוף המיוחל הולך ומתקרב. אבל רגעים כאלה של הבנה ראשונית ממלאים תפקיד נרטיבי חשוב בתיאורי הניצולים. הם שמניעים את הסיפור קדימה, שכן הם מעוררים אצל הקוראים והמאזינים סקרנות לגבי מה שייודע בפרקים הבאים של העדות ומכינים אותם לשינויים שעומדים להתרחש. הם אף עוזרים לבנות מתח ויוצרים אצל נמעניהם מעורבות רגשית בסיפור. את הפונקציות הנרטיביות האלו אפשר למצוא בעדותו של ברוך לויין. לויין, פרטיון יהודי, נזכר שבראשית 1944 היה לו רושם כללי שניצחונם של הרוסים ודאי: "העתיד כבר לא היה מעורפל כבימים עברו, ימי התבוסות החרוצות בשדות־הקרב, לפיכך טבעיים היו הדיבורים על הזמנים הטובים אשר יבואו".⁸⁹ אבל עמוד אחד אחר כך הוא מספר שקיבל ידיעה על מותו של בן משפחה צעיר – אדם שקיווה שישורד ויעיד על תולדות המשפחה ועל הטרגדיה שלה. חומרת האסון האישי הזה גוברת אף יותר בגלל סמיכותן של המחשבות על "הזמנים הטובים" הצפויים בעתיד למחשבה שצעיר זה לא יזכה לראות אותם. הסיפור משמש אפוא למסור לקהל את רגשותיו של לויין בזמן שהוא ולהראות שאף־על־פי שסוף המלחמה כבר נראה קרוב, השמדתן של משפחות שלמות עדיין העיבה עליו. בפרקים שלאחר מכן לויין מוסיף להיטלטל בין זמנים טובים לזמנים רעים, בין תקווה לייאוש, וכך משמר את העניין של הקוראים במה שעתידי לקרות. נקודת השיא הבאה בעדותו היא תיאור הפעם הראשונה ששמע במו אוזניו קולות של קרב והבין שהצבא האדום יגיע בקרוב. הוא מתאר את הרגע הזה כ"מצב של בין־זמנים. קץ למלחמת־היער הפרטיזאנית ובואה של תקופה חדשה".⁹⁰

סיפורו של לויין אינו מסתיים בשחרור. כמו ניצולים רבים אחרים, בייחוד מי שמסרו עדות יותר מעשר שנים לאחר תום המלחמה, עדותו מוסיפה לשחזר את חייו לאחר המפגש המשמח עם המשחררים.⁹¹ הדעות הקדומות של האוכלוסייה המקומית בנוגע

88 אדית סקולס מווינה, למשל, נשלחה למחנה עבודה בקרגנדה (Karaganda) שבקוסטן בינואר 1943 ושחררה 21 חודשים לאחר תום המלחמה. Edith Sekules, *Surviving the Nazis, Exile and Siberia*, London: Vallentine Mitchell (2000). לדיין בפליטים היהודים בבריית־המועצות ראו: Atina Grossmann, "Remapping Relief and Rescue: Flight, Displacement, and International Aid for Jewish Refugees during World War II", *New German Critique* 39, 3 (2012), pp. 61-79.

89 ברוך לויין, *ביערות הנקם* (תרגום ועיבוד: אהרן מאירוביץ), ח"מ: הקיבוץ המאוחד (1974), עמ' 188.

90 שם, עמ' 204.

91 על ההבדל בין מחברים ניצולים שכתבו בעשור הראשון שלאחר המלחמה, שנטו לסיים את ספריהם בשחרור, ובין מי שחיברו את העדויות שלהם מאוחר יותר ראו: Eichenberg, *Zwischen Erfahrung und Erfindung*.

ליהודים גרמו לו להמשיך בנדודיו, ובסופו של דבר הוא השתקע בישראל, מקום שהוא רואה בו את ביתו ה"אמתי". במקרה של לויין, התנועה לעבר "חיים חדשים", שהתחילה עם הסימנים הראשונים לשחרור הקרב, הגיעה לידי מעין סיגור כשהגשים באופן אישי את הרעיון הציוני.

ניצולים אחרים מתארים סוג אחר של תנועה לעבר שחרור וסיגור ביוגרפי. הצמתים הספציפיים של תנועה זו תלויים במקומות שהיו בהם, במעמדם ובתנאים ששררו באותה עת. בלנקה רוזנברג, אישה פולנייה שהצליחה להסתיר את מוצאה היהודי ונשלחה לעבודות כפייה בדרום גרמניה, מספרת שהתקווה שלה הלכה וגדלה ביחס הפוך לייאוש הגובר של האוכלוסייה הגרמנית. תיאורה של רוזנברג מציג את השחרור הקרב ובא (ואת נפילת גרמניה הנאצית) ככרוניקה חושית: מן החוויות הרחוקות ביותר עד החוויות הקרובות והמידיות ביותר. בממאר שלה היא מציינת תחילה שהאזינה לחדשות ששודרו בגרמניה, שבשלהי 1944 לא הסתירו עוד את נסיגתו של צבא גרמניה; בשלב השני היא נזכרת שמעסיקיה הגרמנים שאלו אם השמועות על מעשי הזוועה שעשה הצבא האדום המתקדם אכן נכונות; לאחר מכן היא נזכרת שהיא עצמה שמעה את הקולות של כוחות בעלות הברית ההולכים וקרבים; אחר כך שראתה מטוסים אמריקניים מנמיכים טוס מעליה; ולבסוף, שראתה מקרוב מספר רב של גרמנים עריקים קודם שמיהרה לפגוש את חיילי בעלות הברית.⁹²

עדות שמסרה פרטיזנית יהודייה מבטאת תפיסה שונה של התנועה כלפי הסוף. בממאר שלה היא כותבת שכששמע אחד מחבריה לנשק שהצבא האדום שחרר את עיר הולדתו, הוא שתה לכבוד המאורע. המספר ההולך ורב של שמות מקומות ששוחררו, ומכאן ריבוי ההזדמנויות לחגיגות שתייה, יצר תחושה של התקדמות; הדרך לסופה המיוחל של המלחמה לוותה בהתרוממות רוח שמקורה בשתייה.⁹³

מכמה עדויות עולה שהידיעה על השחרור המתקרב "עוררה" אצל הניצולים (לפחות על-פי סיפוריהם) את תחושה הזמן שאבדה להם במהלך מאסרם. חוקרים ציינו שהתנאים הקשים במחנות ובגטאות גרמו לקרבנות להרגיש ניכור כלפי עברם ועוררו בהם הרגשה של הווה נצחי, שכל יום בו דומה למשנהו.⁹⁴ הכתיבה של יומני שואה, שערוכים על-פי תאריכים ומספקים כרונולוגיה ברורה, שימשה לשימור מידה מסוימת של זמן וסדר חברתיים בקרב מי ש"הורחקו מן החברה ולכן מן הזמן של החברה".⁹⁵ התהוותו

Blanca Rosenberg, *To Tell at Last: Survival under False Identity, 1941-45*, Urbana: University of Illinois Press (1993), pp. 145-156

92 שגרינשטיין, ואל המנוחה לא באתי, עמ' 163.

93 עמוס גולדברג, טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה, אור יהודה: דביר (2012), עמ' 90-87.

94 David Patterson, *Along the Edge of Annihilation: The Collapse and Recovery of Life in the Holocaust Diary*, Seattle: University of Washington Press (1999), p. 70

של הווה חסר זמן וחסר גבולות ניכרת גם בעדויות על השואה מן התקופה שלאחר המלחמה.⁹⁶ בעדויות אלו נוקטים הניצולים פעמים רבות כרונולוגיה היסטורית בניסיון לחלץ "אמונה, סיגור וודאות מן העדויות על האסון".⁹⁷

בדרך כלל הניצולים נוקבים בתאריך ואפילו בשעה של ראשית מסע הייסורים שלהם, אבל האזכורים של הזמן הקלנדרי הולכים ונעשים נדירים עם התקדמות עדותם, שמתארת "רוטינה" חסרת הבחנות של רדיפה וייסורים.⁹⁸ הזמן, ש"הוקפא" עקב מקרים חוזרים ונשנים של השפלה ואובדן ושוויון הנפש כלפי המוות שהשתרר בעקבותיהם באתרי השואה הנאציים, מחדש את "זרימתו" ואת חשיבותו עם התעוררותן של ציפיות ותקוות.⁹⁹ דוגמה לכך מופיעה בממאר שכתב בשלהי שנות השישים יהודי פולני (יליד 1923), שמתאר את תחנות האימה השונות שעבר בהן ובכלל זה כמה מחנות עבודה, מחנות הריכוז אושוויץ, גרוס־רוזן (Gross-Rosen) ומאוטהאוזן, בריחה, ולבסוף שחרור באבנזה בידי הכוחות האמריקניים.¹⁰⁰ לשונו של הספר הזה מציגה מציאות הומוגנית פחות או יותר של אימה בל תשוער, שמובנית כמעבר רצוף ממחנה למחנה, כמעט בלי אזכור של לוח השנה הגרגוריאני או העברי. כל זה משתנה כשהמחבר מעיר על ה"גאולה" המתקרבת ומזכיר את החודש שבו החלה להתעורר תקווה: ינואר 1945.¹⁰¹

96 "במאמציהם לספר מחדש, הניצולים עובדים קשה להדגיש סימולטניות ולא השתלשלות (פעמים רבות על-ידי חזרה על וי"ו ההיבור); 'היעדר' אירועים הוא הכלל ואפיונות שנמשכות זמן מה (סיפורים) הן היוצא מן הכלל. בפועל הניצולים מתאמצים למסור עולם שבו לא קורה שום דבר (אחד) והכל קורה באותו זמן". Greenspan, "The Unsaid", p. 237

97 Lawrence L. Langer, *Admitting the Holocaust*, New York: Oxford University Press (1995), p. 15. על חשיבותם של תאריכים ועל השימוש בהם בהסברים ובפרשנויות של עדויות ניצולים ראו גם: Alan Rosen, "The Languages of Time: Translating Calendar Dates in Holocaust Diaries", *Holocaust and Genocide Studies* 26, 2 (2012), pp. 276-293

98 פעמים רבות ניצולים מתקשים להבחין בין ימים שונים ותקופות שונות ומתארים את "זמן הרדיפה" כשגרה נמשכת של סבל. לרוב הם נוקטים לשם כך מונחים כלליים מאוד, אבל מיטיבים לזכור את המאורעות יוצאי הדופן שהפרו את השגרה הזאת על-פי מאפייניהם החיוביים או השליליים. במובן זה אפשר לומר שהרס העצמי וחוויות הרדיפה הקשות "החזירו" את הקורבנות לתפיסת הזמן שהייתה מקובלת במסורות שבעל־פה, שבהן נמדד הזמן על-פי יחסו למאורעות יוצאי דופן ולתופעות אחרות שאפשר לציין בלי להסתמך על לוחות שנה ושעונים. ראו: Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, Madison: The University of Wisconsin Press (1985), pp. 174-185

99 אופני הצירוף של חוויה וציפייה הם שמספקים לאנשים תחושה של זמן היסטורי. ציפייה וחוויה "מכוננות בו בזמן את ההיסטוריה ואת הכרתה. הן עושות כן על-ידי הדגמה ויצירה של זיקה פנימית בין העבר לעתיד או בין אתמול, היום או מחר". ראו: Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (trans.: Keith Tribe), Cambridge, MA: Harvard University Press (1985), p. 258

100 פנחס־מנחם פיבלוביץ, מפי אוד מוצל: פרקי זכרונות מן התופת הנאצי (תרגום: ל' קונשטאט), חיפה: פ. נ. פיבלוביץ (1970).

101 שם, עמ' 80.

כמה עמודים לאחר אזכור זה יש פרק שמספר על חג הפורים במחנה גרוס־רוזן. בפרק מופיעות מילותיו של אסיר אחד על הנס שהציל את היהודים מהשמדה במגילת אסתר, המשך לתמה של הגאולה המיוחלת. בפרקים הבאים מציין המחבר עוד תאריכים ואת הזמן המשוער ששהה בשאר המחנות. בדרך זו הוא סופר לאחור, עם הקוראים יחד, עד סוף המלחמה והשחרור המיוחל. לזמן שוב יש משמעות, והכללתו בטקסט מעידה שהנרדפים חזרו לסוג מסוים של "נורמליות".

לבסוף, בכמה עדויות מתוארות תנועה לקראת השחרור ושיקום האנושיות של מוסריהן. בעדויות אלו, יותר משהכתיבו את התנועה הזאת ידיעות על כוחות הברית המתקדמים, הכתיבו אותה תהליכים סובייקטיביים שעברו על היחיד. הרומן האוטוביוגרפי של אימרה קרטס, "ללא גורל", מתאר תהליך כזה, שמתחיל כשהגיבור של הרומן מגיע לנקודת שפל גופנית ונפשית. זה קורה כשהוא כלוא במחנה הריכוז הקטן צייץ (Zeititz) ואחר כך במחנה בוכנוולד הסמוך. הוא מדווח ברומן על מידת הרעב שלו בהגיעו לציץ, רעב שקודם לכן מעולם לא ידע כמותו, ועל הידרדרות מצבו הגופני. אחר כך הוא מספר על האפתיה ההולכת וגוברת שלו למצבו ההולך ורע, וכיצד בזמן שהותו ב־Revier, המרפאה של המחנה, לא היה בכוחו אפילו לעצור את מיני השרצים מלמוץ את הדם מפצעיו הפתוחים. אבל רגע לפני שנזרק לערמה של גופות הרים אותו מישוהו ושאל: "Was? Du willst noch leben?" (מה, אתה עוד רוצה לחיות?),¹⁰² ומרגע זה ואילך הגיבור מתאר סדרה של מאורעות שנראים לו בלתי מוסברים, אגדתיים, דמיוניים. אנשים בעלי חזות מלאכית (בריאים ויפי תואר, לבושים לבן) נושאים אותו ומטפלים בו. הם מאכילים אותו ומחממים אותו, מדברים אליו בעדינות ובנימה ידידותית ונראה שהם מנסים באמת ובתמים לרפא אותו. הגיבור, השקוע בהיגיון של מחנה הריכוז, חושש שטיפול לא צפוי זה אינו אלא עוד תחבולה של הס"ס. אבל הוא מתחיל להפנים שמה שקורה לו כעת שייך לאמתו של דבר למציאות אחרת:

אחר־כך שמתי לב גם לדברים אחרים: לאט־לאט עם חלוף השעות, חלקי היממה ואחר־כך גם הימים, התבהרו עוד הרבה דברים נוספים. אחרי איזה זמן, על־כל־פנים, גם אם בהדרגה, בהסתייגות, בזהירות, היה עלי להודות, לקבל את הממשות של העובדות, שגם זה – ככל הנראה – אפשרי, גם זה ייאמן: זה אמנם פחות רגיל, נו, וכמובן נעים יותר, אבל בכל־זאת לא יותר מוזר, במחשבה נוספת, מהמוזרויות האחרות, כי במחנה־ריכוז, הרי הכל־הכל אפשרי, סוף־סוף, הכל ייאמן. כן, גם ככה, וגם ההיפך, כמובן.¹⁰³

102 קרטס, ללא גורל, עמ' 138-139.

103 שם, עמ' 153-154.

האסיר, שאינו ידע עוד מה "נורמלי" ומה "משונה", ממשיך להתבונן בסקרנות זהירה במה שמתרחש ב-Revier. הוא שם לב שהרופא בודק בגליונות המחלה "כאילו היו, נניח, גליונות מחלה אמיתיים, נניח, בבית-חולים אמיתי, שבו אין דבר חשוב יותר, אין שאלה טבעית יותר, משלומם של החולים, נניח".¹⁰⁴ הסיוע שמושיטים אנשי הצוות הרפואי הזה, המורכב מאסירי בוכנוולד, וטוב לבם, מזכירים לו את העולם שמחוץ למחנות, מקום שבו מרפאה אמורה באמת ובתמים לטפל בחולים ואינה חלק מתוכניות ההטעיה הנאציות, שמטרתן הפוכה. אבל הוא אינו משוכנע לגמרי שמצב ו השתנה מן היסוד או שהוא יכול להשתנות מן היסוד. עזיבת המחנה עדיין נראית לו מעבר לכל דמיון, כפי שאפשר ללמוד מן ההערה שלו על החלטתו האקראית של הרופא לשחרר את אחד האסירים מן המרפאה:

הקביעה האפשרית האחרת: Der geht heute nach Hause! פירושה שהמטופל כבר נחשב בעיניו כבריא, והוא יכול אפוא ללכת Nach Hause, כלומר הביתה, כלומר בחזרה לבלוק שלו במחנה, לעבודה שלו, לקומנדו שלו, כמובן.¹⁰⁵

הגבול האחרון, זה שאינו מאפשר לגיבור לצאת מן המחנה - הן פיזית הן נפשית - נפרץ רק כשמנהיגי האסירים משתלטים על המחנה, זמן קצר לפני הגעת הכוחות האמריקניים: "רק אז הפשיר בי משהו לאט-לאט, ורק אז חשבתי גם אני ביתר רצינות - אולי בפעם הראשונה - על החופש".¹⁰⁶

ספרו של קרטס מציג תחילה את עקירתו של הגיבור מביתו וממשפחתו, אחר כך את הגירוש לבריקנאו ואת ראשית ההידרדרות הגופנית והמנטלית שלו, ואחריה את הדה-הומניזציה ההולכת וגוברת במחנות. התנועה הזאת "כלפי מטה" נעצרת כשהוא מגיע כמעט עד מוות, ובזכות עזרתם של עמיתיו למאסר היא מתהפכת אט-אט והוא חוזר ומתוודע לערכים ולפרקטיקות של "העולם המתורבת". ברומן תנועת ההתרחקות מחייו של אסיר יהודי במחנה אינה נפתחת בשחרור (אף-על-פי שהשחרור הוא אכן שיא חשוב ברומן), אלא מתחילה להתעצב עוד קודם לכן. ותנועה זו "בחזרה" היא שמכוננת מין "שלב סופי" סובייקטיבי ואישי.

דן דינר טען ש"בגטאות הנאציים השתלבו זה בזה שני עולמות: שרידים של עולם יומיומי הולך ונעלם של נורמליות ורסיסים של עולם אימה".¹⁰⁷ במקביל אפשר לומר שהעדויות שנידונות כאן מתארות תפנית מאוחרת בכיוון ההפוך: אט-אט חדרו לעולם

104 שם, עמ' 155.

105 שם, עמ' 156.

106 שם, עמ' 176.

107 Diner, "Rupture in Civilization", pp. 39-40.

האימה והרדיפה שאפף את הניצולים מספר הולך ורב של רסיסים מעולם הנורמליות שהיה פעם עולמם. במובן מסוים "השלב הסופי" מצטייר בעדויות האלה כפרולוג לחייהם לאחר השואה (ולא, או לא רק, כאפילוג לחוויות שלהם בשואה); כלומר העדים מקצים לשוליים האלה מקום חשוב בביוגרפיות שלהם. המשגת "השלב הסופי" כפרולוג חושפת מאפיינים שלא זכו בעבר להכרה, המשותפים לניצולים שחוו את הפינוי והשחרור ממחנות המוות (מי שסיפוריהם עולים בקנה אחד, לפחות בחלקם, עם התיקוף של תהליך ההשמדה) ולמי שחוו את השואה ואת סופה במקומות אחרים ובמצבים אחרים, במחבוא, לדוגמה, או כפרטיזנים. המשגה כזאת פותחת פתח להבנה רחבה יותר של "השלב הסופי" ומאפשרת לחוקרים לבחון תופעות והיבטים של שלב זה שבעבר התעלמו מהם או המעיטו בערכם.

לא כל העדויות מציגות את התנועה המדודה "בחזרה". ניצולים אחדים מדברים על השחרור כעל מאורע פתאומי, לא צפוי, שלא היו מוכנים לו כלל. האם גם הם נתנו את דעתם לשוליים בתיאורי השואה שלהם? אילו תפקידים מילאו השוליים הללו בניסיונם להסביר את חוויותיהם? שאלות אלו מצריכות מחקר נפרד.

סיכום

בחינה של "השלב הסופי" במונחים של התיאורים הסובייקטיביים של הניצולים סוללת את הדרך להבניה חדשה של נרטיב השואה ככלל, שכן הזוה של השוליים מביאה לעתים קרובות לידי תזוזה או התאמה של נקודת המבט שלנו על האירוע שהשוליים האלה תוחמים. אבל כדי להציע חלופות ל"סיפור העיקרי" המקובל של השואה עלינו להבין שהשואה אינה רק תהליך ההשמדה. אין הדבר מחייב אותנו בהכרח לזנוח לגמרי את התיקוף המתבסס על תהליך ההשמדה ולוותר על הקוהרנטיות שהוא מספק לתיאור ההיסטורי. פירוש הדבר שראוי להכיר בקיומן של דרכים אחרות להבנות את ההיסטוריה של השואה ולהקנות לה לכידות נרטיבית.

כמו שראינו בחלק הראשון של המאמר, התיקוף המקובל של השואה מטשטש כמה היבטים, תופעות וחוויות של השואה, ולכן ההתמקדות בכרונולוגיות המוצגות בתיאורי הניצולים יכולה לסייע לנו להבין כיצד נתפס המאורע אצל הקורבנות. תיקוף שמבוסס רק על נקודת המבט של הפושעים אינו מאפשר לתת את הדעת לתנועה הדו-כיוונית מן "החיים המתורבתים" אל תהומות ההשפלה והדה-הומניזציה ואחר כך "בחזרה"; לחלוקה הביוגרפית לזמן שלפני הרדיפה או הכליאה, לזמן הימשכן ולזמן שאחריהן (ולשלב הביניים האפשריים ביניהם); ולארגון חוויות הניצולים על-פי התחלות, שיאים, נקודות שפל ונקודות סיום.

מושגים כמו תנועה מעברית וחלוקה ביוגרפית הם אכן יסודות לא מקובלים לתיקוף היסטורי. אבל הם משקפים היטב את המציאות שחווי ניצולי השואה, שהזמן הקלנדרי איבד בעבורם במידה רבה את הרלוונטיות שלו, ובו בזמן מצביעים על הרגעים המשמעותיים ברדיפתם וגם בשחזור הציפיות, הפחדים והתקוות שלהם. כינונו של תיקוף כללי שמבוסס על החוויות הספציפיות של הניצולים אולי נראה כמו משימה פרדוקסית שנידונה לכישלון. אבל אף אם תיכשל, היא יכולה להניב תובנות מעניינות שיצדיקו את המאמץ.

